

Den 1733 nedsatte kongl. Kommission til Undersøgelse af Klagerne over Pietisterne.

Af Kn. Heibergs Samlinger ved H. F. R.

En af de følgerigeste Begivenheder i det paa kirkelig Kamp saa frugtbare Aar 1733 var Nedsættelsen af ovennævnte Kommission. Det kan ikke betvivles, at det er Grev C. E. Stolberg, som under sit Ophold ved det danske Hof i Efteraaret 1733 har givet Chrstian VI det kloge Raad om ad denne Vej at faa Rede paa, om de Beskyldninger, som adskillige orthodoxe Præster fra deres Prædikestole udslyngede mod Pietisternes Lære og Færd, havde noget Grundlag, der kunde give Anledning til Kongens Indgriben, eller om det kun var ondsindet Bagtale mod fromme og gudfrygtige Mennesker, der ikke stillede sig lige med denne Verden. Det blev et Hovedslag mellem den gamle Orthodoxis Mænd og den nye religiøse Retnings Ordførere. Men ganske vist var der ved Valget af Kommissionens Medlemmer sørget for, at Pietisterne ikke skulde lide Uret. Nogen iøjnefaldende Begunstigelse af dette Parti fandt dog ellers ikke Sted. Det maa stadig erindres, at Kommissionen kun var undersøgende ikke dømmende. Dommen vilde Kongen nok forbeholde sig selv. Men hvad der navnlig giver Forhandlingen Interesse, er, at den viser sig som en Styrkeprøve mellem to Retninger, der kæmpede om det aandelige Herredømme i den danske Kirke. Det maa indrømmes, at de Orthodoxe gik paa med Mod

og Kraft, uden mindste Tvivl om, at Retten var paa deres Side, Pietisterne havde vel ikke mange fremragende Talsmænd; men i deres Indlæg var der Sandheds-Momenter, der fortjente at komme i Betragtning, naar en retfærdig Dom skulde afsiges.

Til denne Kommissions Historie har Hr. Knud Heiberg samlet et betydeligt Materiale, særlig fra Arkivet i Wernigerode, men han har ikke faaet Tid til at bearbejde det. Naar jeg her meddeler et Uddrag af hans Samlinger, suppleret med et og andet Bidrag, hentet fra andre Kilder, saa kan det ikke undgaas, at det hele mere end ønskeligt faar Præg af en Samling Aktstykker, der dog forhaabentlig vil kunne give en fyldigere Forestilling om Kommissionens Virksomhed, end man forhen har haft i vor Litteratur.

I en tidligere (S. 417—53) leveret Artikel om Mad. Wulfs har jeg forsøgt at udsondre, hvad der under Kommissionens Forhandlinger fremkom om denne Kvindes Optræden, og hvad hun anførte til sit Forsvar. Paa lignende Maade kunne Angrebene paa flere af de andre Personer, over hvilke der fra orthodox Side især klagedes, maaske ogsaa behandles. Men det foreliggende Materiale gjør det iøvrigt vanskeligt at finde en tilfredsstillende Form for Fremstillingen. Her skal gjøres et Forsøg paa at fremdrage det mest karakteristiske, der fremkom under Kommissionens vidtløftige Forhandlinger.

H. F. R.

Under 16. Novbr. 1733 tilstillede Christian VI sin Minister, Gehejmeraad Iver Rosenkrantz, en Skrivelse, hvori han meddelte, at det var hans Hensigt at udnævne en Kommission, der skulde undersøge Berettigelsen af de Klager, de fleste Præster i Kjøbenhavn førte over falsk Lære og falske Lærere. »I denne Kommission skal sidde tre Gejstlige, Biskop Worm, Summus Theologus Steen-

buch og Professor Reuss og tre Verdslige, Stiftamtmand Holst, Etatsraad Schrøder og Etatsraad Schulin¹⁾).

Naar Kommissoriet først udstedtes 12 Dage senere gjennem Kancelliet, maa Grunden vistnok søges i, at man har gjort Kongen opmærksom paa, at det var nødvendigt at optage Professor Marcus Wøldike i Kommissionen, fordi ingen af de ovennævnte Herrer egnede sig til Protokolfører, og maaske ogsaa fordi Biskop Worm ellers vilde staa ene i Kommissionen som Repræsentant for den orthodoxe Retning. For at Stiftamtmanden i Sjællands Stift, Joh. Ludv. Holstein, der var udset til at være Kommissionens Formand, med større Autoritet kunde indtage denne Stilling, blev han 28. Novbr. 1733 udnævnt til Gehejmerraad²⁾. Da det fornødne saaledes var bragt i Orden, udstedtes følgende Kommissorinm³⁾, en næsten ordret Oversættelse af det Udkast, Kongen havde meddelt Rosenkrantz.

Christian den Sjette, etc.

Vor synderlige Gunst tilforn. Eftersom Vi maa fornemme, at de fleerste Præster i vores Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn paa Prædike-Stolene meget tale og prædike imod falsk Lære, og Vi derfor finde høyt nødvendig, at en Commission vorder anordnet, for alle disse Ting nøye at undersøge, paa det, naar samme Commission derom til Os først har indgivet sin allerunderdanigste rapport, i fald der udi bemeldte voris Residentz-Stad skulde findes nogen falsk Lære eller falske Lærere, saadan falsk Lære da kunde afskaffes, og de falske Lærere enten bedre blive underviiste eller, om de ikke ville lade sig underviise, aldelis vorde removede. Men der imod de, som saa meget sterk prædike imod falsk Lære, og dog ey noget tilstrækkeligt kunde forebringe eller beviise, derfor kunde blive straffede, som de, der oprøre Folket; Saa er nu her-

¹⁾ J. Møller, Mnemosyne IV, 333—34.

²⁾ Kh. Saml. 5. IV, 415.

³⁾ Orig. i Arkivet paa Ledreborg (398, Fol.).

med vores allernaadigste intension, med hinanden tilsamen træder og alt foreskrevne nøye undersøger og overvejer: Og give Vi Eder til den Ende ikke allenests hermed den Magt, men Vi befale Eder ogsaa alvorligen, at I for Eder indkalder alle og en hver af de Præster, som paa Prædike-Stolene og ellers over falsk Lære dolere, og dennem tilholde, at de skulde udsige, hvad de om nogen Vildfarelse i Lærdommen viide: Og kunde I ogsaa, efter Sagens Befindende, Lærerne med hinanden confrontere, paa det Sandhedens bedre motte komme for Lyset, og I med des meere Vished Eders allerunderdanigste skriftlige relation og Efterretning til Os Selv kunde indgive, hvilken Eders Relation I samtlig haver at underskrive og ellers i denne Commission alting paa det hemmeligste at holde og at tractere. Dermed skeer Vor Villie. Befalendes Eder Gud. Skrevet paa vort Slot Friederichsberg den 28 Novembr A° 1733. Under vor Kongelige Haand og Signet.

Christian R.

Til Herr Geheime Raad og Stift Befalingsmand von Holsten, Biskoppen over Siællands Stift Christen Worm, Etats-Raad Schrøder, Etats-Raad Schulin, Professor Wøldike og Professor Reuss conjunctim¹).

Kommissoriet har Paategningen: »læst i den kgl. Kommission den 1. Dec. 1733, M. Wøldike«. Som ovenfor antydet blev denne Mand nemlig strax valgt til at føre Protokollen og besørge alle Udfærdigelser, hvortil han i en sjelden Grad egnede sig, ikke blot fordi han skrev en skøn og tydelig Haand, men ogsaa fordi han var den personificerede Flid og Nøjagtighed. I de fleste kirkehistoriske Skrifter, hvori Kommissionen omtales, nævnes han slet ikke som Medlem, skjønt han var den, hvis Arbejde vistnok

¹) Dette og en Del af de følgende Aktstykker findes i Original blandt Holsteins Papirer (Ledreborgske Mnskr.-Saml. 398, Fol.).

oversteg alle de andres tilsammen, om han end vel nok har haft Hjælp til Afskrivningen af de mange Dokumenter¹⁾. Fraregnet Wøldike var som bemærket Orthodoxien egentlig kun repræsenteret af Biskop Worm, da den fromme Dr. Hans Steenbuch vistnok i de fleste Tilfælde stemte med Pietisterne, om end denne gamle Spenerianer tilhørte den mest moderate Fløj af Partiet²⁾. Schulin kom ikke til at spille nogen Rolle i Kommissionen; efter det første Møde forsvandt han nemlig, da Kongen under 9. December havde tilskrevet Geh.-Raad Rosenkrantz: »Dronningen vil, at Etatsraad Schulin skal rejse til Tydskland; altsaa maa De sige ham, at jeg tillader ham det«³⁾.

I det nævnte første Møde, der ligesom de følgende holdtes i Holsteins Bolig i Stormgade, vedtoges en Skrivelse til Provsterne i Kjøbenhavn, Stiftsprovst Mag. Morten Reenberg og Holmens Provst Hr. Andreas Wøldike, med Forespørgsel, om de eller de dem underlagte Præster havde noget at klage over. Var dette Tilfælde skulde de blive tilsagte til nærmere Forklaring i Kommissionen. Tillige bemærkedes, at Kongen havde befalet, at alt, hvad der foregik i denne, skulde holdes hemmeligt.

Da Kommissionen anden Gang samledes (11. Decbr.) forelagdes følgende Skrivelser til samme:

A.

Deres Excellence (etc.).

Ifølge af de høie Herrers Ordre af Dato 1. Dec. 1733, skriftlig at indberette den høje Commission, at mig er tilskikket Deres Brev, angaaende hvad Hs. kgl. Maj. allern. have befalet angaaende Præster her i Staden, som paa

¹⁾ Nedenfor S. 677 omtales en Sekretær Lemvig, der formodentlig har været Wøldike adjungeret.

²⁾ Blandt de »Brødre og Søstre i Herren«, som Langhorn hilser i sit Brev til Mad. Wulfs af 4/8 1733, er ogsaa Prof. Steenbuch (Kh-Saml. 4. I, 652).

³⁾ J. Møller, Mnemosyne III, Nr. 297.

Prædikestolene haver talet og prædiket mod falsk Lærdom, med videre. Thi haver jeg efter Deres Ordre samme Brev til vedkommende Præster omsendt. Og hvad videre den Sag anrører, skal med Guds Hjælp, saa snart ske kan, blive indberettet (etc.).

Kjøbenhavn d. 3. Decbr. 1733.

Morten Reenberg.

Et lignende Brev var indkommet fra Provst A. Wøldike.

B.

Deres Excellence (etc.).

Paa egne og Medbrødres Vegne i Embedet, som agter nærmere at angive sig under deres egne Hænder iblandt de Præster, der have doleret over falsk Lærdom, have vi i Underdanighed at anmelde i Henseende til det os daglig paahængende Arbejde nu i Julen, at som vi for Guds Ære og Menighedens Opbyggelse behøve Tid og Andagt til vores Studeringer og andre Embedets Forretninger; Sagen og er i sig selv, som vi har faaet at tænke paa, af den eftertænkelige Beskaffenhed, saa det forestaaende Arbejde kan ingenlunde forrettes af os uden dybere Eftertanke.

Deres Excellence med samtlige høje Herrer ville da i Naade tillade os en Tid af 14 Dage efter Julen, da vi (Gud for alting forlene os med Barmhjærtighed, Liv og Helbred!) skal under vore Hænder indgive det, som vi paa de høje Committeredes Behag agter tilstrækkeligt.

I underdanige Forbønner forblive vi (etc.).

Kjøbenhavn d. 7. December 1733.

Morten Reenberg.

Andreas Wøldike.

Præpositus Sochelundensis.

P. et Præpos. Holmensis.

Provsternes Anmodning om Udsættelse blev 11. Decbr. læst i Kommissionen og derpaa sendt til Kongen, som vistnok efter Samraad med Holstein endnu samme Dag tilskrev Geh.-Raad Rosenkrantz, hvad der skulde svares, med Paalæg

til ham om paa det hurtigste at lade en kongl. Befaling til Kommissionen opsætte i det danske Kancelli, samt sørge for, at Sagen, saa vidt mulig, holdtes hemmelig i Kanceliet, og at medfølgende Papirer derpaa tilbagesendtes til Kongen¹⁾. Den derefter udfærdigede Ordre, som nøje gjengiver Kongens i det tyske Sprog affattede, harmfyldte Skrivelse lyder, som følger:

Christian den Siette etc.

Vor synderlig Gunst tilforn. Eftersom Vi af Eders alderunderdanigste relation af 11te Decembris sidst afvigt, med de derhos fuldte tvende Bilager, sub literis A & B, allernaadigst have fornummet, hvad I Provsterne udi Vores Residentz-Stad Kiøbenhavn haver tilskrevet, og hvorledis de derpaa have svaret og paa samtlige Ministerii Vegne begiæret, at dennem en dilation af 14 Dage, for skriftlig at indgive det, som de eragte tilstrækkelig, motte forundes, hvorpaa I udi bemeldte Eders allerunderdanigste Relation haver anholdet om vores allernaadigste Resolution: Og Vi da finde, at saadan Ministerii Forlangende strider imod Vores til Eder engang udgivne Commissorium og Vores allernaadigste intention, denne Ministerii Begiæring ogsaa haver mere et Anseende af en Complot, end en beskeeden Klage; Saa er nu hermed Vores allernaadigste Villie og Befaling, at I alle Præster i Vores Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn, den eene efter den anden, fra den første til den sidste, ingen undtagen, uden ringeste Ophold eller Forhaling, for Eder fordrer og en hver af dennem tilkiende giver, at de strax, i Eders, som samtlige Commissariers, Nærværelse, skulle erklære sig paa efterfølgende Spørsmaal: 1. Om de have at klage over falsk Lære? 2. Hvad og hvorudi de da have at klage? og 3. over hvem de have at klage? og motte de nødvendig strax kunde svare paa disse tre Spørsmaal, efterdi de allerede saa længe om

¹⁾ J. Møller, Mnemosyne III, Nr. 298.

denne Sag hafde talt paa Prædicke-Stolene og altsaa ikke brugte 14 Dages Tid sig derpaa at betenke; men hvilken Præst for Eder engang hafde declareret, at Hand ey over nogen falsk Lære haver at klage og dog siden med noget saadant offentlig paa Prædike-Stolen frembkom, skulle derfor ansees som een, der oprører Folket. Dog skal det være en hver af Præsterne, naar Hand det fornøden eragter, tilladt, sine Tanker siden til Eder skriftlig at indgive over det, som Hand først for Eder mundtlig har udsagt. Dermed skeer Vor Villie. Befalendes Eder Gud. Skrevet paa vort Slot Friderichsberg, den 14de Decembris A° 1733.

Under vor Kongelige Haand og Signet.

Christian R.

Til Herr Geheime Raad Johann Ludvig von Holsten, Biskoppen Hr. Christen Worm, Etats-Raad Schrøder, Etats-Raad Schulin, Professor Steenbuch, Professor Wøldike og Professor Reuss.

Da Holstein vistnok havde bragt i Erfaring, naar Kongens Svar paa Provsternes Andragende kunde ventes, var Kommissionen sammenkaldt til den 14. December, og efter at ovenanførte bistre Svar, der vistnok særlig var myntet paa Morten Reenberg, »allerunderdanigst var fremlagt og læst i den kongl. Kommissionen«, besluttede man ved et Bud strax at lade Provsterne hente. Provst Wøldike var imidlertid rejst til Helsingør, men Mag. Reenberg kom, hvorefter Holstein strax forelagde ham de 3 Spørgsmaal. Disse besvarede Reenberg ganske kort. Hermed mente Biskop Worm og Professor Wøldike, at man kunde lade sig nøje, idet Reenberg skriftligt nærmere kunde forklare sig; men Holstein og de andre mente, at ved enhver Lære, der klagedes over, maatte Personen eller Bogen, der gav Anledning til Klage, særligt nævnes. Da Tiden imidlertid var forløben, fik Stiftsprovsten Ordre til at møde næste

Morgen Kl. 9 og svare »specifice«, samt tillige give alle sit Provstis Præster Ordre til at møde til samme Tid.

Da Provst Reenberg mødte den 15. Dec. Kl. 9 afgav han en Erklæring¹⁾ af følgende Indhold:

Paa Spørsmaalet: Om hand havde at klage over falsk Lære? svarede hand: Ja, hand klagede baade hemmelig og aabenbare, og det, som havde bevæget ham til at aabenbare Klagemaal, var 1. den dyre Æed, som var krævet og svoret af ham saavel som andre Ordets Tienere, at hand skulde flye og skye den Lærdom, der var imod Guds Ord, saavel som og af alle Kræfter imodstaae samme, og heller lade sit Blod, end samtykke falske og fanatiske Lærdomme. 2. Den allerunderdanigste Troeskabs Æed, som hand otte Gange for tre høylovlige Konger under sin Haand har indgivet, forvoldte ham dette Klagemaal, eftersom snart alle Regieringer i Europa kand vidne om, hvad Uroeligheder hemmelige Forsamlinger har foraarsaget, og H. K. M^s allernaadigste Forordning af d. 2 Octobr 1706 under den Rubrique: Forbud paa Forsamlinger i Husene for særsindede Personer, som fører en sær Lærdom, der ey aldeelis kommer overeens med den hellige Bibelske Skrift og den reene Augsburgiske Bekiendelse, var hand pligtig at holde sig efterrettelig, da disse særsindede Folk med deres Forsamlinger og sære Lærdomme begyndte meere og meere at udbrede sig over Byen. Hvortil han og havde fundet Anledning af Lovens p. 859 Art. 4, som og p. 861 Art. 5 og p. 880 Art. 14. Men at hand, efter at H. K. M^s allernaadigste Befaling af 7 (7: 5) Febr. ao. 1732 om Forsamlinger var Presterne blevet kundbargiort, allerunderdanigst havde ladet sig sligt være efterretteligt, og intet meldet om disse Forsamlinger, da al Misbrug ved dette høye Middel kunde afskaffis. Saa protesterede hand og for Gud og al Verden, at hand siden H.

¹⁾ Her gjengivet med Originalens Retsskrivning (Ark. p. Ledreborg).

K. M^s allern. Forordning dato 7 Octob. [1733] aldrig forsettelig havde prædiket imod dem, som kunde kaldes Piettister.

Paa Spørsmålet: Hvad og hvorudi hand havde at klage? svarede hand: At han holder for, at alle Troens Artikler ere fornærmede (eftersom en Artikel følger af den anden, og fides est una copulativa) især den Artikel om Retfærdiggjørelse ved Christi Fyldestgjørelser¹⁾ saa og andre falske og fanatiske Lærdomme imod Guds Ord.

Herom lovede han nærmere skriftlig Declaration. Endelig nævnede han en Del Personer, over hvem han havde at klage, navnlig Hr. P. N. Holst, Hr. Ole Hersleb, Magister Spangenberg, Søren Lintrup, Gert Hansen, Mad. Wulf og Hr. Ewald, samt flere ulærde Folk, der har doceret i Forsamlinger, til hvis Tal han og regnede at være Autorem til det Skrift til den apostoliske Menighed i Kjøbenhavn²⁾.

De Bøger, han ankede over, var: Den danske Bibel, trykt 1732. Det aandelige Spejl. Selvprøvelsens Fornødenheder. Christendoms Øvelse. Christeligt Levneds Begyndelse, og at der er gjort nogle Forandringer i Brochmands Postille og Jersins Skrifter. Af de nævnte Bøger var en Del, ligesom ovennævnte Bibel, udgiven paa Waisenhusets Forlag.

Derefter foregik Afhøring af Præsterne, idet enhver af dem maatte besvare de 3 anordnede Spørgsmaal, i Møder den 15., 18., 21. og 22. Decbr. En Del af de afhørte Præster forbeholdt sig at afgive skriftlige Erklæringer senere. Atter den 28. Decbr. var Kommissionen samlet og lod sig

¹⁾ I Randen (som det synes med Schrøders Haand): „Fehlt hier nicht ein Verbum? Wie hängt es mit dem Vorhergehenden in der Construction zusammen.“? Parenthesen var nemlig urigtig anbragt, hvilket dog her er rettet.

²⁾ D. e. Skriftet om „de 8 Saligheder“, hvis uheldige Titelblad endnu mere end Skriftet selv spillede en fremtrædende Rolle i de fleste af de orthodoxe Præsters Klagemaal

Forhørene forelæse. Men derefter udsattes Møderne til den 18. Januar 1734.

Da det vil være af nogen Interesse at se, hvem af det kjøbenhavnske Præsteskab der klagede, og hvem der ikke fandt Anledning til noget Klagemaal, skal en Oversigt her gives, ordnet efter Provstierne og Kirkerne.

Vor Frue Kirke.

Sognepræsten, Mag. Morten Reenberg, Mag. Christian Kølichen, øverst Kapellan, og Mag. Anders Brendenberg, nederst Kapellan, førte alle stærke Klagemaal.

Hellig Gejstes Kirke.

Sognepræsten, Mag. Ejler Christopher Kaasbøll og Hr. Jacob Wulff, Kapellan, klagede begge.

Nicolai Kirke¹⁾.

Hr. Daniel Gemzøe, øverst Kapellan, »havde entholdt sig fra at tale noget offentlig paa Prædikestolen om de Tvistigheder og Vildfarelser, som han vel havde hørt tale om, men dog ikke havde Vished om«. Hr. Christian Reenberg, nederst Kapellan, var den ivrigste af alle Klagerne.

St. Petri Kirke.

Hr. Matthias Schreiber, Pastor, »havde for sig selv intet at klage, dog kan han ikke nægte, han jo har hørt adskillige Rygter, dog foruden Bevis, endskønt han det har krævet«. Hr. A. C. Rohn, Pastor, »har ikke offentlig klaget over falsk Lærdom, og hvad der taltes i Byen, om det var sandt eller usandt, kunde han ikke holde sig til, og derfor havde slet intet at angive for den kongl. Kommission«.

¹⁾ Den nys udnævnte Sognepræst, Hr. Niels Dorph, var endnu ikke kommen ned fra Norge (s. foran, S. 353).

S. S. Trinitatis Kirke.

Sognepræsten, Mag. Hans Mossin, førte stærke Klagemaal. Hr. Pet. Nic. Holst, ældst Kapellan, »vidste slet intet om den falske Lære at sige, hvorom der gik Spargement, og derfor var han ikke sindet noget derom enten mundtlig eller skriftlig at angive«¹⁾).

Vor Frelses Kirke.

Sognepræsten, Hr. Eilert Holm, »havde levet i Rolighed paa Christianshavn, og han havde i sin Menighed intet at sige om falsk Lærdom«. Hr. Christoffer Holst, Kapellan, »havde i sin Menighed intet fundet stridig imod Lærdommen«.

Helligaands Hospital.

Hr. Jens Winter Kisby svarede, »at nogle af Tilhørerne vare i Tvivlraadighed om Religion og Lærdom, om Skriftestol og Afløsning. Han vidste ikke, hvorfra de havde taget disse Principper, uden det maa være af Hr. Holstes ved Trinitatis Menighed bekjendte Prædiken og deres forrige Lærers (o: Ole Herslebs) Lærdom«.

Børnehuset og Pesthuset.

Hr. Johan Elert »havde ikkun kort Tid været ved sine Menigheder, og forefandt, i Børnehuset især, snarere allfor stor Ugudelighed end Skinhellighed«.

Holmens Kirke.

Sognepræsten, Hr. Andreas Wøldike, førte Klage over forskellige Personer (især Chr. Sandorf) og Bøger. Hr. Andreas Kølmer, øverst Kapellan, »klager over, at mange af hans Menighed var blevne forførte, men kunde ikke nævne dem, af hvem de var blevne forførte«. Hr.

¹⁾ Mag. Jens Olvag, nederst Kapellan, var udnævnt 28. Dec. 1733, altsaa først efter at Kommissionen havde begyndt sin Virksomhed.

Nimb, anden Kapellan, »havde vel truffet nogen, som nærede urigtige Principer og Skrupler, eller endog var bleven distraherede, men de, som havde klaget hos ham, havde ingen angivet, og da han selv var fremmed, kendte han dem heller ikke, kunde selvfølgelig heller ikke nævne dem«.

Garnisons eller Herren-Zebaots Kirke.

Den tyske Sognepræst Hr. Grothausen svarede: »Der var vel nok i hans Menighed Vildfarelser imod den Augsb. Conf. Han vidste dog ikke, at nogen gik omkring og forførte Mennesker til saadan Tro«.

Den danske Sognepræst, Mag. Baltzer Seckman, klagede stærkt, bl. a. over en Mængde Bøger.

Hr. Povelsen, tydsk Kapellan, »havde næret Betænkelighed ved at bringe noget af den Slags paa Prædikestolen, og efter almindelig Snak kunde han ikke rette sig«.

Hr. Guldberg, dansk Kapellan, »klagede over falsk Lære om Aanden og Naadegaverne, item over Forsamlingerne og Gudstjenesten i Husene, ligesom ogsaa Læren om Lovens Holdelse eller Fyldestgørelse«.

De Personer, hvis Lære eller Forhold gav Anledning til Klage, var Præsterne E. Ewald, P. N. Holst, Prof. J. F. Reuss, Ole Hersleb, og Lægmændene Gert Hansen, Gerh. Hammecke, Andr. Røpke, Johs. Bentzen, Jesp. Støvring, Cort Petersen, Joh. Pet. Piper, Hans Brandt, Severin Michael Kuur, Christian Sandorf, Jacob Preuss, Søren Lintrup, Chr. Mundt, Fændrik Langhorn, Mag. Spangenberg samt Mad. Wulf.

De Bøger, der klagedes over, var foruden de ovf. S. 666 nævnte, som M. Reenberg havde klaget over, især følgende: Janneway, En liden aandelig Exempelbog for Børn. Bibelske Sententser, trykt 1730. Skriftmæssig Forklaring over de 8 Saligheder. En Synders Forhærdelse. Maade at bede paa. De sande Christnes Klogskab. Psalmebog, hvis Titelblad er trykt af Ove Lynow. A. B. C. trykt

hos O. Lynow og Groth. De første Christnes hellige Omgængelse. J. H. Wiegler, Christendoms Hindring, Kbhvn. 1730. En Prædiken om en Synders Forstokkelse. En værdig Gjest ved Herrens Bord. Grabous Communionbog. Speners og Franckes Skrifter, her oversatte og trykte. Et Skrift indgivet til Missions-Kollegiet i Marts 1715.

Den 18. Jan. 1734 traadte Kommissionen atter sammen for at modtage og nærmere prøve de indkomne Klager. Først oplæstes Stiftsprovst Reenberg's Deduction af 10. Jan. (s. ndf.). Man vedtog: Hvad der i Mag. Reenberg's Fortale til hans Deduction er urigtigt, forbigaar Kommissionen i Tavshed paa Grund af hans høje Alder.

I Deductionen omtaler han Forsamlingerne, hvorfor det besluttedes, at hvis han fremtidig vilde inhærere den Sag, saa skulde han nærmere forklare sig, hvor og hvorledes Forsamlingerne holdes.

Hvad de af ham nævnte Bøger angaar, nemlig: Det aandelige Spejl, den nødvendige Selvprøvelse, den sidste Bibel-Edition, Kristendoms Øvelse, Begyndelsen til et kristeligt Liv, saa skal dermed forholdes efter den til os udgangne allernaadigste Befaling.

De af ham nævnte Personer angaaende, saa forstaar det sig af sig selv, at da Ds. K. M. allern. har dispenseret ham fra mere at give Møde for den kongl. Kommission, saa skal han ogsaa være fri for Konfrontationen; det skulde da være, at han selv forlangte det.

Det blev besluttet, at der under Sekretærens Haand skulde gives ham en Extract af hvad der var foregaaet angaaende ham i Kommissionen.

Det sidste blev dog ændret den følgende Dag, da man efter Biskop Worms Forslag vedtog, at man paa Grund af Provst Reenberg's høje Alder, og da han let kunde tage sig det nær, i Extracten til ham skulde udelade Ordene: »Hvad der er urigtigt forbigaar Kommissionen i Tavshed paa Grund af hans høje Alder«.

Den ovenfor nævnte Deduction lyder saaledes (mod Slutn. her forkortet):

Den anden allerund. Erklæring, som jeg uomgængeligt er bunden til at indlevere den høje Kommission.

Saa længe jeg lever kan jeg ikke glemme, hvor meget jeg er bleven overilet ved det sidste Forhør de dato d. 14 og 15 Dec. sidstafvigte. Da jeg var i Færd med min Forberedelse til Julefesten, fik jeg uformodet stante pede peremtorie Befaling til strax at indfinde mig for den høje Kommission, men hvor jeg maatte høre et Ord, som piner mig indtil min Ende¹). Strax derpaa blev jeg qvæstioneret og fik tillige Befaling til øjeblikkelig at svare derpaa uden at lade mig have et eneste Minut Betænkningstid paa hvad jeg skulde svare, skønt det dog var i en saadan Sag, som baade angik min timelige Velfærd og min Sjæls Salighed. Men hvis jeg ikke havde gaaet og endnu gaar som en bedaget og døende Mand in prospect min Herre Jesu' Aabenbarelse, saa havde jeg ikke kunnet tale et eneste Ord. Vist er det, at jeg i og for sig hjærtelig velsigner min allernaadigste Konge for Kommissoriet, fordi alle de Ting, som D. K. M.'s højstbydende Befaling omtaler, derved skal afgøres og undersøges. Men da jeg ser paa mig selv som en arm og gammel Mand, der var stillet for Kommissionen som reus (anklaget) og som af en saa anseelig Herre blev saaledes tiltalt, da jeg stod der som Actor og uforberedt, heller ikke var forsynet med nogen Beviser, men som et Vidne blev undersøgt om alt, à parte examineret; jeg stod der in arena som piaculum totius Patriæ et Ecclesiæ, uden at der toges Hensyn til min høje Alder og besværlige Embedes Byrde, da jeg nemlig uden mindste Hjælp og Belønning maa aarlig svare til en Sum af 80,000 Rdlr., hvilket ingen Præst i de to Riger, heller ingen af mine For-

¹) Sml. Reenberg's Levned i Kh. Sml. 3. R. III, 783, 796, der indeholder flere Enkeltheder angaaende Reenberg's Sammenstød med . Holstein ved denne Lejlighed

mænd har gjort. Saa stod jeg da ogsaa her uden mine Embeds-Brødres Raad og Daad og Communication, hvilket dog aldrig er sket in Conciliis, Colloquiis eller Responsis Ecclesiasticis juncti Ministerii. Jeg stod som et Spectacul og af hele Verden forladt, maatte ogsaa forfærdes saa meget mere, som jeg saa' mig staaende foran 3 høje Collegier, nemlig for Facultas Theologica, Vajsenhusets Direktører, som nu ogsaa er samlede i denne høje Commission¹⁾. Jeg saa' Deres Exc. ligesom i 3 Karakterer, først som min Stiftamtmand og Kristelighedens sikreste Patron, og ikke mere partisk for mig end for Vajsenhuspræsten, dernæst som Vajsenhusets Direktør og endelig som Præses i denne høje Commission. Jeg saa' nu min kære Biskop som min bedste og paalideligste Defensor i Embedet afsondret fra mig; jeg saa' Facultatem Theologicam, hvis egentlige Embede ellers er at have Tilsyn med Analogia Fidei og Critica, thi Dogmatica med Moralia vedkommer min egen Function. Herpaa forlangte jeg strax, da jeg maatte svare uden ringeste Betænkningstid, en Extract af Protokollen, af det, som maatte angaa min egen Person, da jeg ikke kunde vide, hvad der var protokolleret om mig, endnu mindre, om det, hvorpaa jeg maatte erklære mig, var bleven beordret. Men denne Extract blev mod Forventning nægtet mig, skønt det aldrig nægtes en Misdæder, og da jeg dog netop havde Brug derfor til den mig affordrede Erklæring, men bagefter en saadan var mig ganske unødvendig. Og skønt jeg ikke var kommen fra det første Kommissionsforhør før Kl. 3 om Eftermiddagen, fik jeg dog Befaling til at indkomme med min Erklæring næste Morgen Kl. 9, altsaa maatte jeg efter Dagens Byrde og Hede arbejde derpaa hele Natten, hvorved jeg ogsaa nær havde sat Livet til; thi derved har min Sundhed lidt saaledes, at jeg hele mit Liv ikke vil forvinde det, og derfor

¹⁾ Man skulde som Nr. 3 have ventet Missionskollegiet; men Reenberg synes at have regnet Kommissionen som et »Kollegium«.

nu maa føre Pennen med Frygt. Jeg fik derfor ikke en gang Tid til at tage en Kopi af min egen Erklæring for mig selv, og derfor beror alt, hvad mig angaar i denne Sag, ad fidem protocolli.

Endnu mere, da jeg efter fuldendt Møje og Nattevaagen vilde nedlægge min Erklæring saaledes, som den befandtes, i underdanigst Lydighed for Kommissionen, saa behagede det Ds. Exc. at svare mig, at den ikke kunde modtages, hvilket jeg strax begærede maatte føres til Protokollen, og at jeg havde indfundet mig med den for Domstolen. Derpaa blev jeg vist ud og nogen Tid efter igen kaldt ind, hvor det saa endelig blev tilladt mig at nedlægge den, hvorvel det dog ikke nærmere blev accepteret eller oplæst. Men nu, og efter al denne Forvirring og svære Jule-Arhejde, og ogsaa under mine dagligt vedhængende Svagheder, maa jeg dog forklare, hvad jeg i min nuværende Tilstand formaar.

1. Ved det første Spørgsmaal, om jeg har doleret? Saa har jeg nu i over 40 Aar staaet i 4 besværlige Embeder og aldrig oplevet en glad Dag uden dem, som jeg har haft i Gud. Jeg har følelig prøbet alle Landeplager og blodige Batailler som Felt-Provst i Flandern¹⁾. Jeg har udstaaet Vand-Nød, Skibbrud og Belejring paa Møen i Krigstider samt mange Forfølgelser, in specie for at genoprette den forfaldne Guds-Erkendelse. Jeg har under min Fraværelse i mine Embedsforretninger prøbet en saadan Ildebrand²⁾, hvorved alt mit og de Bøger, som jeg nu savner, er gaaet tabt, og lever endnu paa 6te Aar som en fattig, bedrøvet og uden Hus forsynet Mand; men dog har jeg aldrig sørget saaledes, som jeg nu gør, især over den fra Waisenhuset paa Tryk udstrøede falske Lære, som forhen aldrig har været bekendt i vor Kirke; endnu maa jeg tilstaa, at jeg aldrig før paa mit Modersmaal har hørt

¹⁾ Se Kh. Sml. 3. R. III, 493 f.

²⁾ Kbhvns Brand Okt. 1728, medens Provst Reenberg var til Landemode i Roskilde.

Ordet dolere, hvorfor jeg er bleven bevæget til nærmere Eftertanke over, hvad dette Ord vel indeholder¹⁾. Altsaa protesterer jeg for Gud og hele Verden mod, at jeg, efterat D. K. M.^s allern. Forordn. den 7 Okt. [1733] er udkommet, nogensinde forsætligt har prædikeret mod dem, som kunde kaldes Pietister; men at mine Fjender har kunnet fordreje mine Ord og har tillagt mig saadant, som jeg aldrig har tænkt, det har jeg oftere erfaret.

2. Om Forsamlingsfolkene mener Reenberg, at »da denne Slags Folk separere sig fra os og har kaldt sig den apostoliske Menighed og vil blive ved deres egne Forsamlinger«, saa skulde det forbydes dem og ikke tillades dem at hverve Folk til Waisenhusstolene.

3. Saalænge disse Folk holder fast ved deres falske Lære, kan han ikke give dem Samfundshaand efter sin Ed. Deres »egensindige Samvittighed« giver dem Lov til »at handle med Ritual og Libris Symbolicis mod deres Ed«, og at indpræge andre det samme. Forskrækkeligt at tænke paa, hvad saadant har anrettet. Af Frygt for saadant blev Historien om Anabaptisterne i Münster publiceret²⁾. Hvis Forsamlingerne tillades, trøster han sig med Ugræsset bl. Hveden.

4. Han havde tilladt sig at foreslaa Holstein at fri Waisenhuset for den Mistanke om falsk Lære, der kom fra Bøgerne, men det blev ikke naadigt optaget.

5. Hvad O. Hersleb angaar — som jeg maatte høre for i Kommissionen — saa havde ikke jeg, men »de fattige i Hospitalet« angivet ham (jeg var berettiget dertil efter Loven p. 362, Art. 5 og min Ed Art. 1), og jeg har kun suspenderet ham efter Bispens Ordre³⁾. — Holst har jeg heller ikke angivet; men da den offentlige Forargelse var udstrøet, har jeg talt derom, dog uden elenchus no-

¹⁾ Jvfr. Kh. Sml. 3. R. III, 783.

²⁾ Se Kh. Sml. 3. R. III, 790.

³⁾ Se foran, S. 188—9.

minalis. Da Kongen nu vil have Ro, skal jeg ikke nævne det mere.

Tilsidst kritiske Bemærkninger vedrørende nogle af de paaklagede Bøger, deriblandt Selvprøvelsens Nødvendighed¹⁾: p. 84 bedes om, at der blandt os maa oprettes en rigtig, kristelig og Gud velbehagelig apost. Menighed. Dermed maa menes, at vor Kirke ikke er ret apostolisk, fordi der er dem i den, der kunne være til Forargelse. Det er mod Conf. Aug. Art. 7. 8., og man har ved et til »den Apostoliske Menighed i Kbh.« sendt og nu navnkundigt Skrift givet at forstaa, at man maa frygte et Skisma. I Forsamlingerne »har ustuderede og ikke dertil kaldede Folk prædiket indtil sent ud paa Natten«, og Forfatteren til Brevet er ogsaa ustuderet²⁾.

Igjennem 21 »Sessioner« (18. Januar—7. April) foregik nu Konfrontationen mellem de klagende Præster og de Personer, over hvilke der førtes Klage, og en Rækkø Indlæg fra begge Sider læstes og protokolleredes.

Den 25. Januar 1734 afbrødes den sædvanlige Konfrontation i Anledning af, at Biskop Worm direkte til Kongen havde ingivet følgende for Tiden og Forfatteren karakteristiske Skrivelse³⁾:

Stormægtigste, Allernaadigste Arvekonge og Herre!

Den allerunderdanigste Troskabsed, ved hvilken jeg glæder mig over at være bunden til Eders K. M., tvinger min Samvittighed til i alledybeste Underdanighed at nedlægge disse Linier for E. K. M.'s Fødder, og tillige under

¹⁾ Om dette Skrift af en engelsk Puritaner se Kh. Sml. 5. II, 363 ff.

²⁾ Hermed afsluttes Provst M. Reenberg's Indlæg; men i Arkivet i Wernigerode findes et udateret Stykke af ham, hvori han, i Anledning af at Kongen ikke vil have talt fra Prædikestolene om »falsk Lærdom«, andrager om, at den rene Læres Prædiken maa paabydes og Forsamlingerne forbydes.

³⁾ Meddeles her paa dansk efter en tydsk Oversættelse i Wernigerodes Arkiv.

Segl at oversende en saakaldt »Ny Sangbog«, som en Tid lang offentlig er bleven forhandlet her i Staden. I denne ere de fleste Sange uforsvarligt forandrede, ikke at tale om forskellige mod Guds aabenbarede Ord stridende, og blandt andre forargelige Tale-Maader bønfaller jeg D. K. M. i allerdybeste Underdanighed, at Højstsamme allernaadigst vil lade sig forelæse af Litaniet, hvad D. K. M.'s Person angaar, som er at finde S. 45.

I andre Salme-Bøger læses: »Giv vor naadigste Herre og Konge, Kong Christian VI, Fred og et lyksaligt Regimente med bestandig Sejr over sine Fjender«.

Men i denne har man intet deraf, ja slet intet, hvorover jo enhver tro Undersaat maa bæve, naar han tror Titelbladet, som forsikrer at være trykt i Kbhvn. Desuagtet er ikke alene af denne Ny Salmebog udeladt det Vers, som synges efter Litaniet: Gud give vor Konge og hele Øvrighed Fred og et godt Regiment osv., men ogsaa alle Salmer, i hvilke den syngende Guds Menighed velsigner Kongen. Heller ikke finder jeg i den tilføjede Bønne-Bog, at der nogetsteds bliver bedet for Øvrigheden. Uagtet denne Ny Salmebogs Titel melder, at den er trykt her i Kbhvn. hos Ove Lynow, saa har denne Mand dog ikke trykket andet deraf end det blotte Titelblad, og det efter Waisenhuspræsten Hr. Enewald Ewalds Begæring. Prof. Steenbuck nægter ogsaa, at han nogensinde har skrevet sit Navn under eller indvilliget i, at saadant maatte trykkes, og det skønt hans Navn findes trykt paa den anden Side af Titelbladet.

Stormægtigste, allernaadigste Herre og Konge, vredes ikke over, at jeg skriver dette. Jeg kan ikke tie dermed, men mere og med større Magt vil jeg tale, saafremt den Naade forundes mig af D. K. M. at blive kaldet dertil. Det er mig ikke om andet at gøre, end blot at overlevere Gud min Sjæl og med Ære at lægge mine graa Haar i Graven, og hvor nær jeg end er den, saa skal dog hele Verden vide, at jeg dør min Gud og Konge tro. Denne saa kaldte

Ny Salmebog har til Dato endnu ingen fremlagt i den allernaadigst anordnede Kommission, hvorfor jeg allerunderdanigst herved tilstiller D. K. M. den, da jeg dog ikke er sikker paa, at mit Liv ikke kan endes førend Kommissionens. Den store Kongernes Konge velsigne, benaadige og lyksaliggøre D. K. M. og det kgl. Arvehus! Herren give D. K. M. hvad alle tro Herrens Tjenere ønske Dem, nl. Naade hos den evige Gud og Lydighed og Underdanighed af alle Deres arme Undersaatter. Jeg bliver i allerdybeste Underdanighed, Stormægtigste, Allernaad. Arve-Konge og Herre, Deres Kgl. Maj.^s

allerunderd. tro pligtskyldigste
og uafladelige Forbeder

Kbhvn. 23. Jan. 1734.

C. W. Worm.

Da Kongen strax havde tilstillet Kommissionens Formand denne Skrivelse, gav den Anledning til følgende Forhandling:

Den 25. Januar producerede Hr. Geh.-Raad von Holstein en Sang-Bog i Kommissionen, som fører denne Titel: En ny Sang-Bog, som indeholder de almindeligste saavel gamle som nye Sange. Kbh. 1731, trykt hos Ove Lynow in 12mo oblongo, med den Tilføjelse, at han havde faaet allern. Befaling fra D. K. M. til i Kommissionen at lade undersøge (1) Hvem Autor til denne Samling var? (2) Naar man havde bragt i Erfaring, hvem Autor var, saa skal denne for Kommissionen erklære sig om, hvorfor der ingen Sang eller Bøn for Øvrigheden er deri, og hvis een findes, hvorfor den da er sat saa confust, e. g. Litaniet?

Derefter kaldtes Bogtrykkeren Lynow for Kommissionen, som udsagde, at han af denne Sangbog intet havde trykt uden Titelbladet, som var bleven bragt ham af Hr. Ewald. Bag paa det skrevne Titelblad havde Hr. Professor Steenbucks Approbation befundet sig. Han føjede endnu til, at han efter Sekretær Lemwigs Ønske havde

ladet hente et Exemplar af denne Sangbog for 1 Mrk. fra Hr. Ewald.

Hr. Ewald blev derpaa kaldt ind, Bogtrykkerens Udsagu ham forelagte og derpaa spurgt, om han tilstod alt dette. Hr. Ewald tilstod, at Titelbladet var trykt her efter hans Begæring, men Bogen 1717 i Flensborg. Denne Edition fra 1717 havde Hr. Prof. Steenbuck approberet. Men da ingen vilde købe Bogen paa Grund af Manglen af en foran trykt Approbation, saa har Hr. Ewald bedt Hr. Prof. Steenbuck at lade sin Approbation sætte foran, hvorpaa Hr. Prof. Steenbuck paa den bagerste Side af Titelbladet selv har skrevet: Imprimatur J. Steenbuck. Dette Titelblad har Hr. Ewald tilstillet Bogtrykker Ove Lynow, som paa hans Begæring har trykt det, og derpaa har han beholdt Titelbladet hos sig. Hr. Prof. Steenbuck forlangte, at efterfølgende skulde indføres i Protokollen: Han huskede meget godt, at nogen for mange Aar siden havde bedt ham om (naar det havde været, havde han glemt) at gennemlæse et Antal fra det Tydske oversatte Sange, for at se, om de maaske var fulde af tydske Vendinger. Men han fandt sig beføjet til at forlange, at det skrevne Exemplar, som han havde haft i Hænde, maatte forevises. Hvad der efter Hr. Ewalds Udsagn var sket Aar 1731, deraf huskede han ikke det ringeste.

Derpaa blev Hr. Ewald videre spurgt, om han vidste denne Collections Autor? hvorpaa han gav til Svar, at det havde været en Præst i Warnitz, som ligger i Aabenraa Amt, der i sidste Aar var død¹). Det blev ham videre sagt, at selv om han ikke var denne Bogs Autor, saa var dog vist dens Omstændigheder ham temmelig bekendte, hvorfor han for Kommissionen skulde sige alt, hvad han ellers vidste om den. Han erklærede, at han havde hørt dette om Bogen: Den skulde være samlet 1713—1714, og de

¹) Bertel Christian Ægidius (ell. Gjødeseu). Præst i Varnæs, døde 1733. Om den af ham udgivne Salmebog findes en Afhandling i Zeitschrift für Schlesw.-Holst.-Lauenb. Geschichte XXV, 243 ff.

tyske Sange paa ny være oversatte af bemeldte Autor, hvorpaa det var bleven foreslaaet, at denne Bog skulde introduceres i alle Menigheder i den fyrstelige Andel som en almindelig Kirke-Sang-Bog; men dette skete ikke; men da enhver Menighed brugte Sangbøger efter sit Behag, saa havde nogle valgt denne Sangbog, hvilke ogsaa brugte den endnu. Dog var det ikke alle. Han blev videre spurgt, da han dog havde nogen Efterretning om denne Bog, om han da ikke vidste, hvorfor der saa ingen Sang eller Bøn for Øvrigheden var at finde, og hvorfor Litaniet var blevet sat saa confust i den? Han svarede, at han dertil intet andet vidste at sige, end at Litaniet, som de andre Sange, var oversatte helt efter det tyske, desuden var der ogsaa en Sang deri, som ganske alene handlede om Øvrigheden. Formodentlig stod Øvrigheden ikke rigtig nævnet, fordi denne Bog var bleven forfærdiget i Krigens Tid, da der med Hensyn til Kirkebønner ikke havde været nogen rigtig Orden.

I sin Helhed kan Kommissionens Protokol og de tilhørende Akter ikke her meddeles, dertil er de for vidtløftige; men nogle Prøver kan dog hidsættes, i Lighed med de Uddrag, der ovf. S. 432—50 er meddelt vedrørende Klagerne over Mad. Marie sl. Matthis Wulfs.

Blandt alle de Personer, over hvem der førtes Klage, var der ingen, der maatte staa saaledes for Skud som Præsten Ewald. Vilde man samle alt, hvad der anførtes mod hans Prædikener og Færd som Præst, samt hans udførlige Gensvar til Beskyldningerne, vilde det vist udgjøre en hel Bog¹⁾. Som Prøve kan anføres Referatet af Ewalds mundtlige Svar paa et Indlæg mod ham, som Mag. Bredenberg

¹⁾ I Thottske Saml. 115 Fol. findes et Volumen indeholdende: 1. Kaasbølls Indlæg mod Ewald den 1. Febr. 1734. 2. Ewalds Svar 3. Febr. 3. Kaasbølls Replik 17. Febr. 4. Ewalds Svar 22. Febr. 5. C. Reenberg's Indlæg mod Ewald 18. Febr. 6. Ewalds Svar 23. Febr. 7. C. Reenberg's Replik 4. Marts. 8. Ewalds Svar 8. Marts.

havde forelagt Kommissionen. Forhandlingen foregik 27. Jan. 1734.

Bredenbergs Klage mod Ewald drejede sig om følgende tre Punkter: 1. Terminus peremptorius, 2. Hierarchiet og 3. de ondes Ministerium.

Ewald kaldes ind, Klagen læses for ham, og han erklærer, ingen Vildfarelser i disse Artikler at være sig bevidst.

Ewalds Svar forelæses Bredenberg, der lover at bevise sit med Vidner »og bad kun om en allernaadigst Resolution, om Vidnerne skulde afhøres for Kommissionen eller enhver af dem for sit Forum?«

Begge kaldes ind. B. spørger, hvad E. har lært mod Art. 8 i Conf. Aug. Han svarer, at Hr. E. engang havde talt om en ugudelig Præst, og da havde han brugt den Lignelse, at ligesaa lidt som et Barn kunde udrette noget med et Sværd alene, ligesaa lidt kunde en saadan Præst gøre Nytte i sit Embede. Dette er dog mod Art. 8, hvor det guddommelige Ords Kraft ikke afledes af Lærerens Fromhed eller Ondskab, men af Kristi Anordning og Befaling, hvilket kunde videre udføres. Hr. E. gav til Svar, at han ikke havde anført Lignelsen paa den Maade, som her blev angivet; han indrømmede gerne, at det guddommelige Ords Kraft ikke dependerer af den, der talte det; men han troede alligevel, at der var en stor Forskel paa en uigenfødts og en genfødts Ministerium, dels i Henseende til hans Liv og Vandel, dels i Henseende til hans Bøn for Menigheden, dels ogsaa m. H. t. den aandelige Erfaring, hvilket alt, hvor det findes samlet, fører en stor Velsignelse med sig.

Mag. B. blev spurgt, hvad urigtigt Hr. E. lærte med Hensyn til Naade-Terminen? B. erklærede med Vidner at ville bevise, at Hr. E. engang i en Katekisation havde lært, at naar en genfødt 2 el. 3 Gange faldt ud af sin Naade-stand, saa kunde han vel atter tages til Naade, men ikke mere. Hr. E. svarede, at han havde vel lært, at en gen-

født, som ved Naaden var ret befæstet, ikke let kunde falde tilbage; men skete det den ene eller anden Gang, saa stod det med en saadan farligere til end med den, som langt fra var kommen saa langt i sin Kristendom.

Bredenberg spurgtes angaaende Ewalds Lære om Hierarkiet. Han erklærede, selv i en Prædiken af Ewald at have hørt, at han ikke kunde indrømme nogen aandelig Jurisdiction, og havde sagt, at Præsterne intet havde at befale, ligesom han saa ogsaa havde erklæret at støde sig paa Hoved-Præsterne, at de vilde være Menighedens Herrer, da han dog burde have distingveret mellem den guddommelige og den verdslige Ret, som Conf. Aug. gør. — Hr. E. svarede, at han ikke nægtede en saadan Jurisdiction, som gives dem af Øvrigheden eller af Mennesker; men han havde kun erindret om, at i det guddommelige Ord blive Apostlene og Lærerne kaldte Menighedens Tjenere, hvorfor de ikke burde anmasse sig noget Herredømme over Herrens Hjord. Og i denne Hensigt havde han anført Ordet Sogne-Herrer eller Menighedens Herrer. Ellers var hans Mening slet ikke at bespotte Ordet Hoved-Præst.

B. svarede, at han ikke kunde bedømme Hr. E.'s Hensigt. Han holdt sig til hans Ord, hvor han ikke havde gjort nogen Forskel mellem den rette Brug og Misbrugen; men der var bleven talt om Jurisdictionen og Menighedens Herrer, skønt han ikke vidste, at nogen anmassede sig et Herredømme over sin Menighed. Hvorpaa Hr. E. svarede, han havde ikke talt om, hvorvidt en aandelig Jurisdiction fandt Sted, men kun om hvorledes en Lærer saa' paa sig selv, og hvorledes han vilde anses af sin Menighed. Han ønskede, at ingen vilde handle herlmod.

Derefter kom Gert Hansen for, og Bredenbergs Beskyldning mod ham læstes. G. H. svarede, at det her kom an paa to Ting, nemlig hvad han troede i den beskyldte Lære, og saa hvad han deraf havde talet for Mennesker. Han havde aldrig søgt at bibringe nogen Læren om Apokatastasis; men hvad hans Indsigt og Overbevis-

ning i den Sag angaar, saa tror han, at Gud er den evige Kærlighed, der gerne vil have alle Mennesker salige. Med Djævelens og de Fordømtes Frelse havde han aldrig givet sig af. B. vilde skaffe Vidner paa, at G. H. havde talt om alle Tings Genoprettelse. G. H. svarede, at det tilstod han, og vilde bevise sin Mening af Guds Ord. Det havde, som han allerede havde nævnt, ikke været hans Forsæt at bibringe nogen denne Lære. Det kunde vel være, at han discursive havde talt derom; dog huskede han det ikke. »I Begyndelsen da Gud havde givet ham et Lys i denne Sag, var det gaaet ham som et Fad, hvori Mosten stadigt vil bruse over; men nu var atter alt stille hos ham. Hvad Gud, som har alle Hjærter i sine Hænder, videre vilde gøre, vidste han ikke«.

Kommissionen besluttede dernæst med Hensyn til Vidneafhøring at spørge sig for hos Kongen og at forestille, at paa den Maade kunde Sagerne ikke blive fortiede, og at hvis Afhøringen skulde ske for Kommissionen, vilde man ikke kunne komme til Ende dermed i et Aar. Sagen er forestillet i følgende Skrivelse:

Stormægtigste, Allernaadigste

Arve-Konge og Herre!

Da udi den os allernaadigst anbefalede Commission mange Sager forekommer, som ikke kand bekommes fuldkommen Opliusning om, foruden at afhøre Vidner, saa at dette er gandske fornødent, og ikke kand nægtes dem, som begiære det, og vi vel forudseer, at dersom disse Vidner skal føres hver for sit Værnething, saa kand Sagen ikke meere dølges eller holdes paa det hemmeligste, hvilket dog af Deres Kongelige Majestæt os allernaadigst er befaleet, og dersom Vidnerne skal afhøres for Commissionen, saa vil Sagen blive meget vidtløftig, og kand vel ikke i meget lang Tid komme til Ende. Saa formener vi allerunderdanigst, at dersom det skulde allernaadigst behage Deres Kongel: Maj^t at befale, at Vidner skulle afhøres hver for

sit Forum, da kunde ogsaa Dommerne allernaadigst anbefales at afhøre dem inden lukte Døre, og at holde alting paa det hemmeligste, saa og at expedere Thingsvidnerne foruden Betaling. Imidlertid have vi ikke understaaet os i denne saa vigtige Ting at slutte noget foruden at vide Deres Kongel: Maj^{ts} allernaadigste Villie, om hvorleedis vi os derudi skulle forholde, og beder derfor allerunderdanigst om allernaadigste resolution.

Vi forblive (osv.).

*J. L. Holstein. C. W. Worm. J. W. Schrøder.*¹⁾

J. Steenbuck. M. Wøldike. J. F. Reuss.

Kbhavn 30. Jan. ao. 1734.

Allerede 2. Febr. tilskrev Kongen Geh.-Raad Iver Rosenkrantz, hvad han vilde, der skulde svares paa ovenstaaende Forestilling²⁾, hvorpaa følgende Svar udfærdiges gennem Kancelliet:

Christian den Siette (osv.). Vor synderlige Gunst tilforn. Eftersom Vi allern. have overveiet, hvad I udi Eders memorial af 30 Januarii sidst afviget angaaende Vidners Førelse, udi den Eder til at examinere Klagemaal over falsk Lære anbefalede Commission, allerund. haver forestillet, at I ikke understaar Eder herudinden noget, førend vores derom først indhentede allern. resolution, at slutte; Saa er nu hermed paa saadan Eders Forestilling vores allern. Villie og Befaling, at I med den af Eder foretagne Confrontation fortfarer, og at I, naar samme er kommen til Endskab, til Os om alting allerund. refererer, da Vi siden, efter Sagens forefindende Omstændigheder, og om Sagen er af den Vigtighed, altid ville befale, om og hvor Vidner derudinden skulle afhøres. Dermed skeer vor Villie (osv.).

¹⁾ Plads til Schulins Navn.

²⁾ Kh. Saml. 5 IV, 415.

Skrevet paa Vort Slot Friderichsberg den 6 Februarii
A° 1734.

Christian R.

P. Neve.

Til Herr Geheime Raad og Stiftamtmand von Holsten
med flere til at undersøge Kiagemaal over falsk Lære
anordnede Commissarier.

Læst i Kommissionen d. 8 Febr. 1734.

Medens Kommissionen saaledes fritoges for at afhøre
Vidner, paatog Præsten Christian Reenberg sig at
fremskaffe Vidnesbyrd, der kunde støtte de kjøbenhavnske
Præsters Klagemaal, idet han gennem Notarius publicus
lod affordre en Del Personer, og navnlig mange Studenter,
Vidnesbyrd om, hvad de vidste, der kunde bidrage til at
vise, at Klagerne ikke var ubeføjede, og det kan ikke næg-
tes, at det var et ret betydeligt Vidnemateriale, han skaf-
fede tilveje¹). Men det sees ikke, at Kommissionen har
taget videre Hensyn dertil. Derimod fortsattes Konfronta-
tionen med Kraft. De samme Beskyldninger kom idelig
igjen i de forskjellige Klageres Indlæg. Her nøjes vi med
nogle Udvalg af det store Materiale.

Hr. P. N. Holsts Forsvar mod Mag. Kaasbølls Angreb.

Hs. Velærværdighed Hr. Mag. Kaasbøll har fundet
for godt at kalde det, som er passeret med mig, Afgivelser,
Vildfarelser, Tilsnigelser, Forargelser og Anstød, og at jeg
af en Guds Tjeners Embede, naar undtages Prædike-Ar-
bejdet, ikke har andet tilbage end Navn og Habit. At
gendrive dette vilde være mig en ringe Sag. Men jeg vil
hellere, i Stedet for hvad der ellers er tilbage, bede for
ham, at Gud ikke vil tilregne ham det.

At han ellers har anklaget mig for, at jeg (som hans

¹) Prøver deraf findes i Kh. Sml. 5. IV, 291—322 og i nærværende
Bind, S. 545—54.

Ord lyder) offentlig har talt til den store og højtfortjente Luthers Beskæmmelse og sagt, at Luthers første Lære var en Bygning af Guld og Sølv, men den sidste en Bygning af Hø og Straa. Heri har han anklaget mig for, hvad jeg hverken har gjort eller sagt, idet jeg ligesaa lidt har beskæmmet Luther som prædiket dette; men hvad jeg har prædiket, det kan jeg let melde: Jeg havde til Indgang paa Allehelgens Fest Apostlens Ord 1 Cor. 3, 10—13, og forklarede derpaa i Prædikenen, hvad der forstaas ved Guld, Sølv og kostelige Stene, neml. Grundsandheder, og det saaledes, at Ordningen, Brugen og Sammenhængen paa aandelig Maade iagttages; videre at ved Træ, Hø og Straa ikke forstaas falske, kætterske og vildfarende Lærdomme, men ogsaa Grundsandheder, nemlig at Ordningen, Brugen og Sammenhængen ikke blev iagttaget paa aandelig Maade. Da jeg nu senere kom til Applicationen, talte jeg efter Sagens Anledning om Luther og Reformationsværket, jeg priste Værket og berømmede Manden, kaldte ham ogsaa bl. a. en Bygmester og Guds Redskab. Endelig faldt mine Ord saaledes: Saaledes byggede vor sal. Luther paa den lagte Grund efter den Naade, som var given ham, og fornemmelig byggede han meget vel i Begyndelsen med Guld, Sølv og kostelige Stene. Jeg opregnede dernæst forsk. saadanne Lærdomme og viste ogsaa Exempler fra Katekismens 5 Dele derpaa; dernæst var mine Ord disse: Skulde Luther ellers nogen Sinde have bygget noget med Træ, Hø og Straa, saa gaar jeg det forbi og vil ikke nu tale derom, uden at opregne noget derom eller anføre noget Exempel derpaa. Saaledes har jeg prædiket, og hvis den høje Kommission skulde anse det for nødvendigt, saa kan jeg stille troværdige Vidner, som har hørt det, og som kan tale og vidne om Sandheden. Jeg haaber da, den høje Kommission vil erkende, at hvad jeg har prædiket ikke er anstødeligt, forsikrer tillige, at jeg med ret Alvor mere og mere vil stræbe i allerund. Lydighed at efterfølge D.

K. M.'s allern. Befaling. Dette er da til Besvaring af Hr. Mag. Kaasbølls gjorte Anklage, nedlagt i den kongl. Kommission d. 5 Febr. 1734.

Pet: Nic: Holst.

I Mødet 8. Febr., hvor baade Kaasbøll og P. N. Holst var tilstede, oplæstes ovenstaaende Forsvarsindlæg, hvortil K. svarede, at skjønt Holst af al Formue havde søgt at mollificere eller besmykke sine Udtalelser, saa var det dog klart, at han conditionaliter havde sagt, at Luther havde bygget med Hø og Straa. Hertil bemærkede Holst bl. a., at det ikke kunde geraade Luther til Skam, naar han havde sagt Sandheden om ham paa en uanstødelig Maade. Det kom alt ud paa dette, at han havde sagt, at Luther havde været et Menneske, og Gud alene tilkom Æren. Han ærede hos Luther alt, hvad der var af Gud.

*Mag. Hans Mossins Konfrontation med Hr. P. N. Holst
og Separatisterne.*

Den 17. Febr. var Mossin og Holst indkaldte. M.s Beskyldning lød bl. a. paa, at H. havde sagt: Gid dog Gud vilde røre Tilhørernes Hjerter med en hel- lig Skam og Frygt, at de ikke løb saa uforberedte til Herrens Bord, men hellere blev mange Aar derfra. Hr. Holst tilstod dette. Dog havde han tilføjet: indtil de bereder sig bedre dertil. Mag. Mossin svarede, at i disse Tider opbyggede deslige Talemaader ikke, naar man ikke tillige viste, hvorledes man skulde berede sig kristeligt og godt. Ellers bragte det kun de svage Samvittigheder til at tvivle om Guds Naade, og de kunde ingen Samvittigheds-Ro finde deri. Hr. Holst svarede: Alt det vilde allerede i sig selv være opbyggeligt, som tjente til de uforberedtes nødvendige Forberedelse, idet ingen kunde berede sig ret, hvis man ikke forud var bleven overbevist om sin uforberedte Tilstand. Give Gud, at mange, som ikke staa i Naadens Stand, maatte tvivle

om Guds Naade, at de gennem saadan Tvivl kunde naa til Naadens Vished.

M. svarede, at han vilde ikke haabe, at H. havde glemt partes poenitentia; iøvrigt havde han (H.) hverken af den hell. Skrift eller andre Lærere lært, at alle de, som naar til Troens Vished og Forsikring, først maatte have tvivlet om deres Salighed eller have fortvivlet, men vel at de maatte være komne til Erkendelse af deres Synder. Holst sagde, at dette Svar slet ikke passede til, hvad han havde sagt.

Efter at Holst var sendt bort, kom følgende Separatister frem, om hvilke Mossin sagde, at det var med et vemodigt Hjerte han fremdrog deres Navne, da de fleste af dem ved Slægtskab og Svogerskab stod ham meget nær. Men Guds Sag og Kærlighed til Guds Sandhed tvang ham til at aabenbare, hvad han i nogle Aar havde holdt skjult hos sig selv.

Cort Petersen¹⁾ blev spurgt, om han gik til Alters? Nej! Hvorfor? Han havde al Ærbødighed for d. h. Nadv., men var inderligt bleven draget saaledes, at det ydre kun vilde være ham en Hindring.

Johan Peter Piper: Om han gik til Alters? Nej, allerede ikke paa 2det Aar. Hvorfor? Paa Grund af sin Samvittighed. Fik Tilladelse til at svare skriftlig²⁾.

Hans Brandt. Samme Spgsm., sm. Svar. Ikke paa 3die Aar. Hvorfor? Vilde svare skriftlig³⁾. Mossin kunde selv om denne Mand vidne, at saalænge han havde kendt ham, hvilket var over et Par Aar, havde han ført et honnet, stille og skikkeligt Levned.

¹⁾ Om denne se Kh. Sml. 5. IV Registeret. Han havde været Informator i Huset hos Mossin, der dog havde maattet dimittere ham, som det hedder i Mossins ^{22/12} 33 indgivne Klage.

²⁾ Pipers udførlige Svar findes meddelt i Kh. Sml. 5. IV, 100—7.

³⁾ Se ndf. S. 689. Om H. Brandt se Kh. Sml. 5. III og IV, Regist. Han nævnes som Stud. jur. (ell. Cand. jur. utr.).

Studiosus Jacob Preuss¹⁾. Sm. Spgsm. Nej, han troede i 3 Aar. Hvorfor? Fordi han havde set, at han i Lære og Liv ikke havde været rigtig; thi hvis han havde kendt Kristus saaledes, som hans Bud priser ham, vilde han hidtil ikke have været saa tvivlende. Men nu holdt han sig til hans Forjættelser, da han har lovet, at give dem sin Aand, som anraaber ham derom, og var forsikret om, at naar han i Kristus blev delagtig i denne Aand, saa vilde han lede ham i al Sandhed. Han forlangte af Mossin et Vidnesbyrd om sit hidtil førte Liv og Vandel, hvilken saa bevidnede, at saa længe han havde kendt ham, havde han ført et godt Liv og Vandel, kun var han ikke tilfreds med ham deri, at han ikke vilde lade sine Skrupler tage fra sig, skønt han ofte havde talt til ham derom. Preuss svarede derpaa, at han ikke af ond Vilje eller Foragt for den hell. Nadvære var bleven borte. Han bad om og fik Tilladelse til at indgive en skriftlig Erklæring om, hvorfor han hidtil havde holdt sig derfra, og

¹⁾ Var Bogholder. Blev senere Univ.- og Waisenhus-Boghandler; havde ogsaa et Bogtrykkeri, men gik 1741 fallit. Pontoppidan siger i den utrykte Fortsættelse af sin Kirkehistorie: »Nogle Separatister blev i dette Aar (1741) aabenbarede som Bedragere og gave stort Anstød. Hr. Preuss, Preen og [Ole] Larsen. Bankerotten, i hvilken den første som Boghandler havde størst Del og drog de andre efter sig, løb til mere end 130,000 Rdl. Auktionen over Preuss' Boglade fandt først Sted 1743 (Langebeks Breve ved Rørdam, S. 70). De store og kostbare Forlægger-Foretagender (s. Nyrop, Boghandlens Hist. I, 306—18. Nyt hist. Tidsskr. VI, 329) samt Preuss' »vellystige» Levned (Kh. Sml. 5. IV, 500) forklarer Fallittens Størrelse. I et Brev fra J. Finchenhagen af 7. Sept. 1743 hedder det: »Der gewesene Buchhändler Preuss hat sich seit Januar Monath allhier in Seeland, 3 Meilen von Copenhagen, in einem Dorfe aufgehalten, hat aber bis Dato die gesuchte Erlaubnis nicht erhalten können, in die Stadt zu kommen. Was seine eigentliche Absicht sey, ist unbekannt, ohne dass man spargiret hat, es beträffe eine vortheilhafte Heyrath, so er in Hamburg in Vorschlag habe«. Giftermaalet er der næppe blevet noget af, da det vides, at Pr. døde i Vestindien (Norsk hist. Tidsskr. 2. R. III, 78; her oplyses, at han var født i Christianssand, og 1726 blev Student fra sin Fødebys Skole).

hvorledes han i Fremtiden vilde underkaste sig alle de guddommelige Bud.

Herpaa blev Auktions-Direktøren Michael Kuur spurgt, om han brugte den hell. Nadv.? Nej, ikke i 5 Aar. Hvorfor? Forsk. Grunde, som han vilde indgive skriftlig. Blev ham tilstaaet¹⁾.

Christian Sandorf, som staar i Tjeneste hos Mad. Lassen: Sm. Sp.? Nej, ikke i 1½ Aar. Hvorfor? Han havde længe af Vane gaaet til Herrens Bord uden at have den dertil hørende levende Tro. Men da Gud havde aabnet hans Øjne herfor, saa afholdt han sig derfra saa længe, indtil Gud selv vilde berede ham dertil.

Saa kom Hr. Ewald for. Mossins første Klage gjaldt hans Forhold til Skriftestolen; men da Kongen havde decideret heri²⁾, blev han spurgt om de to andre Punkter (om Mad. Wulfs Forsamlinger og E.s Fortale til de 8 Saligheder).

Af Hans Brandts Forsvar (dat. 24. Febr. 1734), der vidner om et stort Kjendskab til Luthers Skrifter, kan følgende Ytringer her anføres: »Han mærkede, at der, selv den Dag da han havde været til Alters, var Synd i hans Hjerter. Dette gjorde ham betænkelig: hvorledes han samtidig kunde være løsgjort fra Synden³⁾, og dog en bestandig Træl af Synden. Jeg prøvede paa at faa min Samvittighed til Ro ved snart at gaa til Alters igjen, men jeg pintes stadig mere af Uvished og Uro«. Endvidere ytrer han: »Skönt jeg næsten ikke kommer andre Steder end hos Mag. Mossin og hos min Broder, der er hans Svigersøn, har han dog aldrig talt til mig om min Afholdelse fra Nadveren. Burde han ikke have gjort det«?

Jac. Preuss indkom ligeledes (4. Marts) med en meget udførlig Erklæring, belagt med en Mængde Skriftsteder. Heri ytrer han bl. a. sin Forbavselse over, at hans kære

¹⁾ Kuurs ret mærkelige Svar er meddelt i Kh. Sml. 5. IV, 342—8.

²⁾ D. e. fritaget Ew. for at sidde i Skriftestolen, s. Kh. Sml. 4. III, 66.

³⁾ D. e. havde faaet Tilsigelse om Syndsforladelse.

Ven og Velynder Mag. Mossin« har angivet ham. Han skildrer sin Opvækkelse, og hvorledes hans Samvittighed, der har ladet ham se hans hidtidige Ubetænksomhed, nu holder ham fra Nadveren, hvortil han ikke er værdig, før Guds Aand forsikrer ham derom. Desuden nærer han Betænkelighed ved det urene Alterbord.

Mossins Klage over Prof. Reuss.

Allerede da Mossin første Gang 22. Dec. 1733 stedtes for Kommissionen, havde han i sit skriftlige Indlæg spurgt sammes Medlem, Prof. Reuss, »om han som Hofpræst sad i Skriftestolen eller ej, da saadant ikke var ham bekendt, og ifald han ikke endnu havde opfyldt denne sin Embedspligt, saa skulde han give tilkende, hvilke Aarsager og Grunde han havde i Guds Ord til at unddrage sig denne Pligt og Del af sit Embede, at det kjøbenhavnske Ministerium sikkert kunde vide, hvad det havde at vente af ham som en fremmed og dem ubekendt Mand, saavel paa Prædikestolen som paa Katederet, for at de, naar de var blevne forvissede om hans Enighed i Læren med dem, kunde give ham Samfunds-Haand som en Medbroder«. Det er os ikke bekendt, om Reuss har svaret; men formodentlig har det været en Tilskyndelse for ham til at erhverve Kongens Fritagelse for at sidde i Skriftestolen, ligesom Holst og Ewald (se J. Møller, Nyt theol. Bibl. XVIII, 114). Men senere maa Mossin have formuleret en bestemt Klage over Reuss (maaske over hans Deltagelse i de gudelike Forsamlinger), som følgende Forhandlinger viser:

Den 19 Febr. deliberede Kommissionen om, hvad der skulde gøres ved de af Hr. Mossin indgivne Beskyldninger mod Prof. Reuss, der imedens var udtraadt.

Holstein mente, at da Reuss var deres Concommisarius, saa kunde de ikke give sig af dermed, men Mossin maatte søge ham for hans eget Forum.

Worm voterede, at da Commissoriets havde befalet dem at undersøge alle falske Lærere og at confrontere

dem, som blev angivne, og da Reuss var angivet, ikke som Commissarius men som falsk Lærer, saa kunde Mossin ikke være forpligtet til at søge ham for hans eget Forum, men man skulde communicere de mod Reuss indgivne meget betænkelige Theses til ham til hans Erklæring.

Schröder sluttede sig til Holstein, men ønskede Sagen indstillet til Kongen, hvilket vedtoges, idet begge Parters Vota skulde meddeles denne.

Reuss kaldes ind, og hvad der er passeret forelæses ham; erklærer sig tilfreds, vil afvente Kongens Bestemmelse, men beder om at maatte dictere nogle Svar til Mossin og Bemærkninger om hans Theses til Protokollen, og at disse Bemærkninger maatte forelæses Mossin.

Reuss gaar. Det bestemmes, at Reuss' Svar ogsaa sendes Kongen, og før det er sket, kan Mossin ikke faa det.

Mossin og Reuss kaldes ind.

Mossin erklærer, at da Kommissionen vil forelægge Kongen hans Qvæstioner til Reuss, saa vilde de forhaabentlig ogsaa forelægge Kongen Aarsagen, der havde bevæget ham dertil, nemlig Kongens Villie [om Angivelse af hvad han vidste om falsk Lære]: kundgjort ham af Præsidenten; og dernæst, at da det drejede sig om en Lære, var det en Pligt, som den ene Lærer var skyldig at yde den anden, ligesom Mossin ogsaa ønskede det af Reuss. Ellers stolede han paa Kongens Naade og Retfærdighed, og havde den Tillid, at han »vilde beskytte de ærlige og redelige Undersaatter«. Prof. Reuss leverede senere »en kort Besvaring og Oplysning baade om de af Mag. Mossin hannem forelagte Spørgsmaal og om de Theses, som han havde gjort ham mistænkt for, hvorudi han tilstaar disse Theses at være sine, undtagen den 5te, men nægter dem at være imod Troens Rigtighed, og forklarer, hvad hans Mening derudi er«.

Under 26. Febr. indgav 5 af Kommissionens Medlemmer Forespørgsel til Kongen, hvad de skulde gøre m. H. t.

Mossins Beskyldninger mod Reuss. Det er os ubekendt, om de har faaet Svar.

*Udtog af Hr. Christian Reenberg's Klage over
Waisenhusfolket.*

— — Da Forsamlingerne begyndte at tage Overhaand blandt Menigmand, havde Reenberg raadet Menigheden til at holde sig fra dem, da det stred mod Forordn. 2. Okt. 1706. Nu var der jo ikke Forfølgelse, som i Kirkens ældste Tider; man kunde gaa til Bedetimerne, som holdtes 2 Gange daglig i alle Byens Kirker, og forresten hjemme holde Morgen- og Aftenandagt. Efter Forbudet mod at tale for ell. imod har jeg intet sagt, skønt Forsamlingerne blev ved, og da de vedkommende ikke turde holde dem med et saa stort Antal Mennesker paa ét Sted, saå fordelte de sig i des flere Huse, saa at derved opstod flere Hoveder, blandt hvilken en Kone Mad. Wulf, en Hammecken paa Sæbe-Factoriet, en Fuldmægtig hos Commercieraad Buurmeister [And. Røpke], logerende i Skomager Dalwitz's Hus i Vimmelskaftet¹⁾, er mig bekendte. Forsamlingerne bestod mest af »Haandværksfolk, Svende, Læredrenge og Piger«, herfra udspreddes falske Lærdomme, som jeg stødte paa, og som jeg erfarede stammede fra Folk, »som løber om og prædiker for alle, ja for de uskyldigste Sjæle, at de er fordømte, at Guds Ord kun er et dødt Bogstav, at Sakramenterne kun er udvortes Ting, at vore Kirker er Afguds-Huse, at der findes 4 Afguder, at en 7-aarig Bodskamp kræves, for at de kan blive salige«. De smaa Børn, som dør i deres spæde Barndom, skal dømmes efter det Liv, som Gud med sit alvidende Øje ser, at de (hvis de havde levet) vilde have ført.

R. har bestræbt sig for at advare, særlig mod de Lærdomme, som »gør uskyldige Sjæle desperate«. Han har

¹⁾ Peter Dalwitz hørte ogsaa til den opvakte Kreds (Kh. Saml. 3. I, 388).

ikke talt om Reformerte el. Rom.-Katholiker, men om disse, som han anser for særlig farlige, da »de vender Folk bort fra den sunde Lære, og dog holder sig til vor Kirke forat samle sig et Anhang«; derfor, mod alle disse Lærdomme, baade skrevne og trykte og mundtlige, har han prædiket efter sin Ed. De falske Lærere er utallige, idet enhver, som har besøgt Forsamlingerne, udgiver sig for at kunne omvende Folk.

R. gennemgaar derpaa en Række formentlig skadelige Skrifter, hvorpaa han vender sig imod Hr. P. N. Holst, om hvem han bl. a. siger, at han »har skrupulert over alle Embedets Stykker«. Disse Skrupler havde han kunnet lade sig betage, naar han saavel som jeg havde anset Aug. Conf. Art. 16 for en Trosartikel, der lyder: »Derfor er alle Kristne skyldige at være Øvrigheden underdanige og Lovene hørige og lydige i alt det, som kan ske uden Synd«, item Art. 15: »Kirkelige Skikke maa beholdes, som kunne iagttages uden Synd, og som tjene til Fred og god Orden i Kirken«. »Havde han nøje overlagt begge disse Artikler, saa vilde han ikke være falden paa deslige Absurditeter, hvorved han foruroliger Guds Kirke, bedrøver mange gudfrygtige Sjæle og beskæmmer sine Medbrødre, medens han har glædet Guds Kirkes hemmelige og offentlige Fjender«. »Hvem har sat ham til Dommer over andre«. »Gud bevare Ds. Maj.s Riger og Lande for mange af den Slags samvittighedsfulde Mænd!« Han har talt »haansk mod den Lutherske Kirke og Lutheranerne, og derved forhaaner han jo sin Moder, neml. den Kirke, som har født ham«.

Heller ikke kan forsvares, at han har recommanderet den forargelige og forhenværende Præst i Jylland ved Navn Piper¹⁾ til at informere pæne Folks Børn, hvis Lige med Forargelser i den gejstlige Stand næppe er hørt. Hvorom ogsaa Controleur Reich vidner.

R. klager ogsaa over Holsts Udtryk overfor Menigmand:

¹⁾ Om Pet. Chr. Piper s. Kh. Sml. 5. IV, 178 ff.

»Professor-Præster og Capellan-Djævla«, hvilket viser hans Had mod Gejstligheden og bringer Guds Embede i Foragt blandt Folket, »saa at vi, naar vi bliver nævnede i Side-Vinklerne og Stræderne, saa er der altid derved en Latter«. — Derefter Klage over, at Ewald holder Folk borte fra Absolution og Nadvere m. m.

Den 10. Marts 34 forelæstes foranstaaende Klage for Kommissionen, hvorpaa der forefaldt en Forhandling, hvoraf følgende kan hidsættes:

Da Reenberg havde angivet, at Waisenhusfolket havde bragt Johs. Bentzen til Desperation, bevidnede vi ham, at vi umuligt kunde give os af dermed, med mindre han sagde, hvad de hed, som havde gjort Bentzen urolig, og hvem han forstod med Waisenhusfolket?

Han svarede, at Hammecken og Støvring var blandt dem, hvilket Vidnerne endnu bedre vilde kunne forklare¹⁾.

Hammecken hidkaldes, og dette forelæses for ham. Svarede, at han havde været hos Nordrups Svoger Johannes Bentzen, som han havde fundet i en meget beængstet og efter Retfærdiggørelse forlangende Tilstand. H. havde raadet ham til, kun at holde fast ved Jesus og vente paa hans Hjælps Time. Han vilde sikkert komme. Paa Md. Nordrups Ønske havde han vaaget hos Bentzen og tilbragt Natten hos ham med deslige Forestillinger og alvorlig Bøn.

Kommissionen besluttede, at Johs. Bentzen skulde møde i Morgen Kl. 5.

Hammecken forelæses, hvad R. har angivet om ham angaaende Forsamlinger. Svar: Har ikke holdt saadanne Fors., der var forbudte. Imidlertid nægtede han ikke, at han saavel havde været hos andre og med dem havde talt om opbyggelige Sager og Jesu' Efterfølgelse, hvilket han

¹⁾ Se de i Kh. Sml. 5. IV, 308 ff. meddelte Vidnesbyrd, der dog ikke, som dér er sagt, blev optagne efter Foranstaltning af den kgl. Kommissionen, men efter Hr. Chr. Reenbergs Forlangende.

ogsaa havde gjort med Provst Reenberg, som ogsaa at andre havde været hos ham, og naar den ene eller anden havde søgt Raad hos ham, havde han bedet med dem til Gud, at han maatte komme dem til Hjælp. — R. lovede ved et Notarial-Instrument at bevise, at Hammecken i Okt. 1733 i Forsamlingen havde holdt en lang Prædiken. Han vilde ogsaa med Vidner bevise, at der endnu til visse Tider og særlig Søndag Aften samledes adskillige Folk hos ham. R. haabede, man vilde anmode Mr. Hammecken om at sige, hvad de da gjorde. H. svarede, at dertil var ikke sat nogen bestemt Tid; der kom, som allerede sagt, ofte Folk til ham forat hente Raad hos ham. Men de talte ikke altid om gudd. Ting, men eftersom Lejligheden dertil føjede sig. — Derpaa blev Hr. Holst kaldt, som indgav Svar paa R.'s Replik, hvilket forelæses. R. henholdt sig til Protokol og Vidner.

Den 11. Marts fortsattes Forhandlingen. Johs. Bentzen forklarede: Da han var syg, havde Waisenhusfolkene sagt, at han var i en god Tilstand; men hans Sødskende og andre, som kom til ham, mente, han var i en slet og farlig Tilstand.

R. vil vide, hvad det var for en Tilstand, som Waisenhusfolkene kaldte god, de andre farlig. J. B. svarede, det havde været en Tilstand, hvori han havde følt, at Vægten af hans Synder trykkede ham. Han havde tvivlet, om hans Tilstand havde været god eller ikke god. R. vil bevise Sagen med Vidner, da J. B. ikke vil være i Stand til at give tilstrækkelig Besked.

Hammecken sagde, at de Vidner, som Hr. Reenberg beraabte sig paa, vel ikke netop kunde anses som saadanne, der forstod Sjælens guddommelige Førelse, da de vel vilde angive Joh. B.'s Tilstand som en Fortvivelse, selv om han har været langt borte derfra, idet han blot har indset den Elendighed, hvori han var kommen ved Synden, og derfor gerne havde villet komme til en Vished om sin Tilstand. Derfor havde han vist ham til den Herre

Jesus, som vil tage sig af alle trætte og betyngede Syndere og bringe alle dem, som tror paa ham, til den Vished, at de hos Gud faar alle deres Synders Tilgivelse, og ingen af dem mere skal tilregnes dem. Hammecken vidste derfor ikke, om i Guds Sag, som de ikke forstod, deres Vidnesbyrd kunde finde Sted.

R. sagde, at Loven befalede, at de, som vidste noget om en Sag, skulde vidne; han havde heller ikke før end nu vidst, at Mr. Hammecken havde Magt til at give sig af med saadanne Ting, som alene tilkom Guds Embede, og da han ikke er nogen Sjælesørger, saa kan han ligesaa lidt dømme om en Sjæls Tilstand, som Vidnerne, R. be- raaber sig paa; men af hans Ord kunde man se, at han regnede sig til Lærerne i Guds Kirke. Desuden tænkte R. at producere Hr. Gemzøe, der er Sjælesørger, som Vidne.

Hammecken svarede, at i verdslige eller jordiske Ting, som et naturligt Menneske kan udrette, kan enhver være Vidne; men ligesaa lidt som en, der aldrig har lært Hebraisk, kunde vidne i en Strid, som 2 el. 3 havde i dette Sprog, ligesaa lidt kan et naturligt Menneske, der aldrig er traadt ind i Frelsens Ordning, dømme deri eller aflægge et Vidnesbyrd om, naar den naadige Gud omvendte en Sjæl fra Mørket til sit vidunderlige Lys. Hammecken gav sig ikke ud for at være Lærer, men da Gud havde ladet ham vederfares Barmhjertighed, saa var han ogsaa skyldig at hjælpe andre i deres Nød, saa vidt Gud gav ham Naade. Derfor vilde han, for ikke at misbruge den modtagne Naade, være alles Tjener og gerne yde enhver en hjælpende Haand. Iøvrigt ligger det jo klart nok for Dagen, at Mr. Bentzens Tilstand, paa den Tid da Hr. Gemzøe havde forladt ham, ikke endnu været god, idet hans Syader først bagefter er blevne ham aabenbare. Thi selv om et Menneske ligger stille hen, lader sig trøste og ogsaa tager mod Trøsten, saa kan man dog ikke derfor sige, at hans Tilstand er god; thi der maa foregaa meget tydelige Kendetegn i Sjælen, før man kan sige, at hans Tilstand er god.

Heraf kan man se, at det, som hos Mr. Bentzen er foregaaet efter Hr. Gemzøes Afsked, maatte være foregaaet forud, naar hans Tilstand allerede dengang skulde have været god, hvorpaa saa er fulgt Forsikringen om alle hans Synders Forladelse.

R. svarede: Hamm. nægter vel, at han udgiver sig for en Lærer, men dog viser han selv her, at han kan mestre Lærerne i vor Kirke. Han bad altsaa Komm. vel at se til, af hvad Betydning alt det var, som H. i Aften havde diceret til Protokollen.

Hammecken svarede, han var ingen Lærer, men havde efter den Naade, Gud havde givet ham, en ringe Erkendelse af det, som maatte foregaa i en Sjæl, som skal føres til den Herre Jesus. Hvorpaa Hammecken og Joh. Bentzen blev dimitterede fra Kommissionen.

Derefter Forhandling med Mad. Wulfs, (se S. 436 f.).

Derpaa blev Kommercieraad Buurmesters Fuldmægtig Andreas Røpke kaldt frem; R.s Beskyldning forelæses ham. Han paastaar, at han hverken før eller efter Forbudet har holdt Forsamlinger, heller ikke set, at saadanne var holdte i hans Værts Hus. Dimitteres.

Geert Hansen fik Løfte om R.s Klage mod ham. M. H. t. den syge Præst¹⁾, var G. H. gaaet derhen efter Præstens Søsters og Mad. Wulfs Ønske, for at se hans Tilstand og tale med ham. Men da han hverken kunde tale ell. høre, var de strax igen gaaede bort. Det havde ikke været hans Forsæt at gøre Præsten rask eller lægge Hænderne paa ham. Endnu mindre var det sket. R. mente, det var underligt, at Hansen havde gaaet saa langt tilfods.

*Provst Wældikes Indlæg og Konfrontation med
Chr. Sandorf.*

En af de mest aabnemundede Separatister var Hørkræmmervend Christian Sandorf, der tjente Raad-

²⁾ Se foran, S. 325.

mand Lassens Enke, som drev Handel i Kjælderen under Børsen, og i hvis Hus der ogsaa var to Studenter, som ofte, naar de samledes ved deres Principals Bord, dispute-rede med Sandorf og siden optegnede en Række tildels meget grove Udtalelser af ham, der aandede Foragt for Præsterne og Had til det bestaaende Kirkevæsen. Da disse Optegnelser kom Provst Wøldike i Hænde, tilstillede han Studenterne følgende »Rekvisition«:

Høistærede hulde Venner,

Monsr Schou og Monsr Hofman!

At ieg u-mager dennem med nærværende skrivelse, skeer i denne Anledning. I deres huus skal conditionere en person, ved navn Sandorph, som skal særdeles være hengiven til de Vildfarelser, hvilke paa nærværende tiider forarsager saa megen u-roe iblant os. Og efter saadan Aands Drift skal hand icke undsee sig ofte, ia end ogsaa udj Vidners paahør, at lade sig forlyde med følgende poster. (Her er de i Khist. Saml. 3. III, 807—10 meddelte Udtalelser af Sandorf indførte).

I det øvrige, nest ald Aandel. og Legeml. Velsignelses ønske, stædse forbl^r

Messieurs Deris

tiensligste og ærbødigste tienere

Kbhavn d. 23. Dec. 1733.

Andreas Wøldike.

Rekvisitionen besvaredes, som følger:

Efter Deres Velædle Velærværdigheds forlangende følger til dienst ærbødigste giensvar, at ieg icke kand nægte jo at have hørt af Monsr Sandorfs daglige Discourser alt foreskrevne /: undtagen dend post om den mundtlige Correspondence med Capt. Lorentzen i Königsberg :/ det øvrige skal ieg altsaa icke undslaa mig for med Æd at bekræfte, i fornøden tilfælde.

Af Deres Velærværdighedsienstærb. tienere
Havniæ ut supra.

P. Schow.

Ovenmeldte 21 Støcker, ingen post og intet i nogen post undtagen, ia end ogsaa andet meere, kand ieg med en god Samvittighed og ædelig Vidnesbyrd bekræfte, at ieg har hørt af Monsr Sandorf i daglig samtale, helst over Borde, hvilket og herved attesteeres af Deres Velædle

Velærværdigheds tjenstydmygste t^r

Hav: ut supra.

A. Hofman.

Attesteret 20. Febr. 1734 af Not. publ. R. Ærrebo.

I sin Erklæring af 21. Decbr. 1733 havde Provst Wøldike ytret: Han har altid i sin Prædikener holdt sig fra »elenchus nominalis«, da han havde gjort den Erfaring, at sligt mere opirrede end bedrede Gemytterne. Navnet Pietist og Pietisteri havde altid klinget ilde i hans Øren. Han havde i sine 24 Embedsaar aldrig paa Prædikestolen brugt Navnene Calvinister, Socinianere, Anabaptister, Eutychiaster, Kvækere eller Pietister, ja ej engang Papister, undtagen ved Jubelfesterne 1717, 1730 og paa Allehelgensdag. Pietister har han ej nævnt; men da han har prædikeret efter Texten, er naturligvis ogsaa Pietisterne blevne gendrevne; dog har man ment, at mere, end virkeligt var, sigtede til dem. Han mærkede allerede Velsignelse af sin Gerning, hvorledes de, der var paa den rette Vej, blev der, de, der var førte vild, vendte tilbage, og han saa, »at til et nyt Liv og Salighed i Kristus ikke fordredes nogen anden Evangeliets Prædiken end den os i det guddommelige Ord og vore evangeliske symbolske Bøger foreskrevne«. Dog finder han hos mange saadanne Principia, som han maa klage over og af al Formue med Alvor og Sagtmodighed søge at bringe tilbage. En Person (s: Sandorf) havde sagt, at det var bedre at rive de offentlige Kirker ned end at bygge dem op, da Privat-Forsamlinger stiftede mere Opbyggelse end offentlige Prædikener. Der havde næsten ingen Kristne været i Kjøbenhavn, før Ewald kom (osv. de i Kh. Sml. 3. III, 807—10 anførte Poster).

Den 10. Jan. 1734 indgav Wøldike en nærmere Forklaring om, hvad og hvem han havde at klage over.

Paa Grund af Julen har han ikke haft Tid før; men da nu »de 14 Dage efter Jul« er ved at være forbi, vil han indsende nogle Prøver paa, hvad der kan anføres.

Fra den Tid, han blev Præst ved Holmens Menighed, er der næppe gaaet nogen Uge, uden at Folk fra hans eget eller andre Sogne er komne forat faa Raad, dels i Skriftestolen, dels paa Sygesengen, dels ved private Besøg, Mennesker, som ved de blandt os indsnigende Vildfarelser var bragte i Samvittigheds Uro og til forkerte Meninger, ja endog til Fortvivelse. Klagerne har mest angaaet de saakaldte Forsamlinger og deres Patroner. Men anføre Navne kan han ikke paa Grund af Lovens pag. 238 § 20 og pag. 279 § 26 og selve Prædike-Embedets Natur og Væsen.

Hvad Sandorf angaar, beder han, at denne maa indkaldes angaaende de angivne Poster, og som Vidner Ms^r Schow, der logerer hos Mad. sal. Raadmand Lassens Enke, og Ms^r Hoffmann, der er Præceptor sammesteds.

O. Hersleb har han [²¹/₁₂ 33] mere nævnt paa Grund af det onde Exempel, han har givet, end paa Grund af hans Lære. Som Lærer er han mere en af andre forført end en Forfører. W. roser ham, fordi han a) altid saavel skriftligt som mundtligt har disapproberet Konventikler, saavidt han har kunnet erfare af sin fortrolige Omgang med ham. b) Er det meget vel gjort af ham, at han, da han var falden paa den Daarskab med Skriftestolen, strax rejste bort fra Landet, forat de Skrupler, han nærede, ikke skulde udbredes til andre, »hvilket han ogsaa, nogle Dage før han rejste, lovede mig«.

Om Holsts Omgang med Skriftestolen er »det By og Land bekendt nok, hvad for Uro og Forargelse der er forarsaget af ham angaaende Skriftestolen« — og ligeledes hans Forandringer ved Exhortationerne ved Nadver og Daab, fra hvilke Ændringer han dog nu har afstaaet.

Ewald vil han gemme til Konfrontationen. Men da han der kan nægte, beder W. om at maatte føre Vidner.

Hvad Bøgerne, for største Delen i Wh. trykte, angaar, tillader mit store Embede mig ikke Tid til at excerpere dem alle, men kun at give nogle Exempler paa, at de strider »mod Guds Ord og den af vor Kirke antagne rene Lære«.

a) Janneways Exempel-Bog. Den ligner mere en Fabel-el. Parabel- end en Historie-Bog; »nogle urimelige Fortællinger«, »fanatiske Talemaader«. Et 2 à 3 Aars Barn tillægges fuldkommen Forstand og Begreb, S. 31 ff. — S. 27, 47, 55, 71, 72 tillægges saadanne Børn »gudd. Aabenbaringer, Henrykkelser og Profetier«. Det er en hæsleg Talemaade (S. 181) om et Barn, at »det med Modermælken har suget Troen paa Kristus af hendes Bryster«, det strider mod A. C. Art. 5.

b) Det aandel. Spejl er Overs. af et tysk Spejl, der formodentlig er trykt i Königsberg. Det danske findes paa Wh.s Fortegnelse. Det er fyldt af Urigtigheder og Modsigelser. Opregning af dem alle vilde føre for vidt; men W. haaber, at hans »Medarbejdere i Herren« vil gøre det. (Flere Skrifter nævnes og underkastes udførlig Kritik).

Provst Wøldikes Ønske, om at Sandorf maatte blive indkaldt, blev af Kommissionen forebragt Kongen tilligemed de separatistiske Udtalelser, som havde givet Anledning til Klagen over ham. Det er sandsynligt, at Kongen, trods sin Velvillie mod Pietisterne, er bleven altereret over Sandorfs grove Udtalelser; thi da Kommissionen samledes 10. Marts 34, var Sandorf »efter Kongens Villie« indkaldt, og det foreholdtes ham, »at det under haard Straf var ham forbudt, hans Vildfarelser og skadelige Meninger og Positioner at propalere og andre at insinuere«. Sandorf lovede at lyde, nemlig »ikke at udstrø falske eller udi Skriften ugrundede Meninger, men ved Guds Naade selv at bede Gud om den Aand, som Han har forjættet, der skal lære

og paaminde os om alle Ting, og holde Christum alene for sin Regel, og hans Lærdom for sin Rettesnor. Andet kjender han ikke og vil fremdeles intet andet kjende, langt mindre at tilraade eller tilskynde andre noget anderledes«.

Nogen egentlig Tilbagekaldelse indeholdt denne snildt affattede Erklæring jo ikke. Kommissionen maa vel have set dette; thi den vedtog, »at disse Meninger og Positioner, som vare skriftligen indgivne for at være hans, vare kendte at være vildfarende og skadelige, og disse samme Meninger var det ham forbudt at propalere og andre at insinuere«. Hertil gav Sandorf følgende Svar, »at blandt disse Meninger vare de, som vare af den Beskaffenhed, at han ej uden Samvittighedsnag kan forbinde sig til ej med sin Næste at tale om dem«. — Kommissionen besluttede da at spørge Kongen, »om Sandorf skal spørges om, hvad det er for Meninger«.

Kongens Svar maa have været bekræftende; thi den 12. Marts var Sandorf tilsagt til Møde for Kommissionen, der inden hans Foretræde havde vedtaget, at de allerede til Protokollen dikterede Punkter og Lærdomme skulde forelæses ham til punktvis Besvarelse. Med Vidners Afhøring maatte efter Kongens Befaling ventes, til Konfrontationen var forbi. Da Sandorf var traadt ind, blev de mod ham indkomne Angivelser oplæste og af ham besvarede Punkt for Punkt. Nogle af dem indrømmede han Rigtigheden af, andre benægtede eller omforklarede han, andre fik han Tilladelse til at besvare skriftlig. Som Prøve paa hans undvigende Forklaringer kan anføres:

Angivelsen Nr. 3 mod ham lød: »Vore lutherske Præster kalder han i Almindelighed Baals Præster, orthodoxe Oxer (hvilket Eccho han ofte forlyster sig udi); dumme Fæ, Bugtjenere og andet mere, ja formener, at den ringeste Pietist er mægtig at stoppe Munden paa den lærdeste af vore Præster«.

Sandorf svarer: »Efter hans Indsigt kunde de Lutherske deles i to Dele, Pietisterne og de Orthodoxe. De første

lærer Christus i os og for os; men de sidste kun Christus for os. Om Baals-Præster har han kun talt lignelsesvis. Da man raisonerede over, om Ewald som en ung Mand havde kunnet staa sig overfor alle de andre (Præster), og havde faaet et større Lys end de, saa var den Lignelse bleven anført, at der kun havde været én Elias overfor saa mange Baals-Præster, hvormed han kuns havde villet betegne, at den største Hob ikke altid er den bedste«.

Naar S. beskyldtes for at have sagt, at »Mag. Morten Reenberg førte sig selv og sine Tilhørere til Helvede ved sin Lærdom«, saa kunde han ikke nægte, at han havde sagt dette. Thi da han havde hørt, at der ved hans Principals Bord blev talt om, at Hr. Reenberg skjældte saa meget paa Pietisterne, havde sammenlignet dem med alle Slags slemme Dyr, advaret Menigheden mod dem, og bedt dem blive ved den gamle Tro og ikke lade sig forføre; men Sandorf havde mærket, at de fleste efter deres Bekendelse og Liv kun havde en død Tro, og ikke den, som fører med sig de i den hell. Skrift krævede Kendetegn, nemlig at med og ved Troen Kristus bor i vore Hjerter, og at den er den Sejr, der overvinder Verden og udslukker alle Satans Pile — saa har han taget Lejlighed til at bruge ovenstaaende Udtryk.

Noget vanskeligere faldt det for Sandorf at slippe udenom det Punkt, der lyder: »Faar Pietisterne ej under nuværende allernaadigste Konges Regering Fremgang, saa vil de vistnok faa den, naar Kronprinsen engang kommer til Regeringen, foregivende, at de, som er om ham, saasom hans Hovmester og Informator [Söhlenthal og Fr. Lützens], er Pietister«. — Sandorfs Svar gaar ud paa, at hvad der staar her, har han ikke sagt saaledes. Men paa den Tid, da Hs. Maj. var i Norge, og da man her havde udspreddt, at Højstsamme efter sin Hjemkomst vilde forbyde alle Pietisternes Sammenkomster, da havde han ytret, at efter det Haab, han havde til Gud, paa Grund af den os i Guds Ord givne Forjættelse, vilde der endnu inden Aftens-

tid oprinde Lys, og Gud vilde stadig mere og mere forunde sine Regenter i Verden at fortsætte hans Værk. Det øvrige var en Slutning, som Angiverne selv havde gjort.

Hertil svarede Provst Wøldike, at det ved den videre Undersøgelse vilde vise sig, om Mr Sandorfs Limitation kunde gjælde.

I den skriftlige Forklaring, Sandorf efter Kommissionens Tilladelse indkom med, søgte han ikke uden Held at føre Krigen over paa Modstanderens Enemærker, som det følgende viser.

Christian Sandorfs Svar.

Jeg takker allerydmygst for den mig sidst afvigte 12. hujus af de kristelige og høje Herrer viste Naade og Godhed, da jeg af Hr. Wøldike var indkaldt og angivet for den høje Kommission angaaende det, som jeg i denne urolige Tid, som en Tid lang har continueret blandt os, kan have ventileret om nogle Præster over Bordet i min Principals og andres Nærværelse; dog er det sket discursive, og altid først begyndt af de tilstedeværende, der har begæret min Mening om et eller andet Punkt. Men jeg kan ikke noksom undre mig over, at Hr. Wøldike, som efter Kødet er mig besvogret, men efter Embedet er mig ganske ubekendt og fremmed, har villet gøre en saadan privat Sag public, og derved handle saa vel ukristeligt som uforsvarligt, først ukristeligt, at han ikke først af kristelig Kærlighed og som en Kristi Tjener har forlangt mig for sig for at indhente den rette Sandhed om Sagen og saa søgt at overbevise mig om saadant, men derimod ikke skulde have ladet sig forlede til at forebringe saadant efter en fordrejet Beretning af andre Folk, som i denne Sag er baade Anklagere og Vidner, og saafremt han ikke vilde have ladet mig det sige, vilde der dog have været Tid nok til at angive det for Øvrigheden, og det vilde ogsaa have været mere lig med Kristi Sind og udtrykkelige Befaling, Matth: 18, v. 15, 16 et 17. For det andet er det ogsaa ganske

uforsvarligt handlet og mod Loven, og han kan i denne Sag ikke bringe et eneste publikt og ordentligt Vidne frem, uden saadanne, som efter Loven i deslige Tilfælde ikke kan vidne, vid. 1. Lib. 13. Cap. Art. 17. Dernæst har han ogsaa overtraadt sin Embedspligt, idet han har anmasset sig saadanne Ting, som mine egne foresatte Præster ikke har villet blande sig i, og hvorom de ikke har ladet et eneste Ord forlyde mod mig, hvorefter jeg billigvis kunde slutte, at de [ikke] var fornøjede med mig, især da hverken de eller nogen ellers kan beskylde mig for noget ukristeligt i mit Liv og min Vandel.

Jeg undrer mig over, at Hr. Wøldike har villet tage sig af dette, saa meget mere som jeg tror, at han i sin egen Menighed i Stedet for havde kunnet tage sig noget nyttigt for.

Og da Hr. Wøldike har vist sig saa beskæftiget for mig, saa havde jeg Lyst til igen at gøre ham to Spørgsmaal, først om han med en god Samvittighed kan sige, at hans Menighed er i den Stand, at han ikke har haft nogen vigtigere og nødvendigere Ting at forebringe for denne høje Kommission, da det dog destoværre er altfor øjensynligt, at en stor Del af dem daglig tilbøder Djævelen mere end Gud, for at tie om andre aabenbare Kødets Gerninger, hvorom den hellige Skrift taler udtrykkeligt og med tydelige Ord, at de, som gør saadant, ikke skal arve Guds Rige. Dette [d: at sligt foreholdes Menigheden] er jo noget, som er værd at ønske, til hvis Opnaaelse man ogsaa bør gøre alle mulige Anstalter, og naar private Personer af Kærlighed og Barmhertighed vil erindre dem derom, saa bliver de strax bespottede og forfulgte som Pietister og Kættere.

2. om ikke Læren om Genfødelsen og Omvendelsen er en stor Del af hans Menighed ganske fremmed og ubekendt, ja, efter deres Mening er kættersk og forførerisk, skønt den hellige Skrift udtrykkeligt og med klare Ord fordømmer os, hvis vi ikke bliver delagtige i disse Ting; derfor er det

saa beklagelsesværdigt, at de, som bliver kaldte Kristne og Guds Børn, bliver udelukkede fra en saa stor Naade og Salighed, som Kristus har erhvervet os i Evangeliet, ja kun har den blotte Skal og det blotte Navn af Kristne. At dette forholder sig saaledes, viser, desværre! Erfaringen mere end tilstrækkeligt, og heri var Hr. Wøldikes Omhu nødvendiggjort end i det foran meldte, hvilket nu vel næppe kan afhjælpes med de sædvanlige Prædikener, idet Menne-sker nu lever i den Indbildning, at alle Formaninger og Straffe alene sigter paa Pietisterne; thi de [selv] har efter deres Mening allerede længe været kristne, og har altsaa ikke nødtigt nu først at blive det. Men Jesus! se selv til dette i Naade. Amen!

Hvad ellers det 4de Punkt angaar, som det ogsaa sidstafvigte 12te dennes af den høje Kommission blev til-ladt at besvare skriftligt, angaaende Biblen og den hell. Skrift, saa har jeg aldrig nægtet, at den var Guds Ord, men dog har jeg distingveret mellem Biblens Bogstaver og Kristus selv, saaledes som man plejer at adskille en malet og en virkelig Spise, eller ogsaa blot et Afrids af et Land fra dets virkelige Tilstedeværelse, og paa denne Maade har jeg modsagt Præceptoren (o: A. Hofman), naar han har villet tillægge Bogstaverne et guddommeligt Liv, hvilket jeg anser for et stort Afgudereri, f. Ex. naar han paa Bogstaverne har villet anvende af Hebr. 4, 12: »Guds Ord er levende og kraftigt og skarpere end et tveægget Sværd, og trænger igennem, indtil det adskiller baade Sjæl og Aand og Marv og Ben, og dømmer Hjertets Tanker og Raad, og ingen Skabning er usynlig for hans Øjne |: NB. denne betyder dog vel Kristus :|, men alt er blottet og |: som Indvolde :| udbredt for hans Øjne«. I begge de følgende Vers bliver der ikke talt et eneste Ord om Bogstaverne, men Guds Aand vidner saaledes i det derpaa følgende 14. Vers: »Efterdi vi derfor har en stor Ypperstepræst, som er gaaet gennem Himlen (NB. Jesus, Guds Søn), saa lad os holde fast ved Bekendelsen«. Den, som nu vil være saa orthodox,

at han vil tillægge et dødt Bogstav saadanne Ting, han er efter mine Tanker mere til at græde over end til at le ad. Jeg har ellers altid givet Bibelen eller det skrevne Guds Ord sin behørigte Karakter, nemlig som et Vidnesbyrd om Kristus og til Prøve eller Regel for vor formørkede Forstand, og endelig som et lille Asylum mod alle Forførere, og har alene i dette Tilfælde sagt med Kristus selv: »I forsker i Skriften, thi I mener at have det evige Liv i den, og den er det, som vidner om mig, og I vil ikke komme til, at I kunne faa Livet.

Hvad det 14de Punkt angaar, saa er det talt i Spøg om Pietister og Lutheranere og mindst af alt tænkt paa, at det skulde komme den høje Kommission for Øje. Men hvis de andre Venners Talemaader om Pietisterne skulde fremføres, da vilde de ikke engang vise sig saa moderate, som disse er, og utvivlsomt udstrække sig til de fleste blandt os lige til Børnene paa 10 à 12 Aar; men jeg vil ved Guds Naade altid mere og mere trachte efter at blive væbnet med Kristi Sind, og ikke at gengælde ondt med ondt eller Skældsord med Skældsord, men hellere lide og bie. Thi jeg haaber, at den kære Gud selv vil forsvare sin lille Hjord, af hvilken jeg ved hans Naade og Kristi Kraft haaber at være den ringeste og uværdigste. Hvad min Anklager melder om Baals-Lærere, nemlig at jeg skulde have sagt, at de nu vilde komme for Lyset, kan jeg ikke nu saa lige erindre, hvorledes Ordene kunne være talte, idet dette saavel som alle de andre Punkter bestaar af en af Ondskab fordrejet løgnagtig Samling, som er bragt sammen af to Aars Bord-Samtaler. Af hvilken Aarsag jeg slet ikke kan finde mig i, at Hr. Wøldike bemøder sig med deslige Ting og ikke har skyet at besvære den højlovelige Kommission med en saadan Urigtighed, skønt den dog formodentlig af vor allern. Konge og Herre er ordineret i en fornuftigere og kristeligere Intention, nemlig efter min uforgribelige Mening for at give dem, der kalder sig selv orthodoxe, Lejlighed til at forklare, hvad de har intenderet

med den gruelige Smælden og Lamenteren, som de har holdt mod de saakaldte Pietister og formentlig falske Lærere, der skal være mellem os; men da de endnu ikke har kunnet finde nogen saadan, saa maa de nu her og der søge efter Figenblade, hvor taabelige de saa end kan være, for derved at skjule sig for dette Syndefald; thi jeg har jo aldrig givet mig ud for en Lærer, langt mindre forsøgt at danne mig et Tilhæng eller Komplot; hvorfor jeg heller ikke nu kan finde mig i, at Hr. Wøldike, som for en stor Del er uskyldig i denne Handel, dog nu har villet blande sig deri. Herre, omvend Du os, saa bliver vi omvendte, Amen. Jeg underkaster mig og forbliver

Ds. Exc. (etc.).

Kbbvn. d. 16. Marts 1734.

Chr. Sandorff.

Udtog af Mag. Baltzer Seckmanns Klage over Pietisterne.

Den 21. Dec. 1733 indgav B. Seckmann sin Erklæring til Kommissionen, senere videre udført i Mødet 25. Febr. 1734, »om Aarsagen, den danske evangeliske Menighed haver til at sukke«:

1. Forordn. af ²⁸/₂₂ 1697 synes glemt, idet saa mange tyske Studiosi, især fra et suspect Academi [o: Halle] antages til Præceptorer og Hofmestere for de største og ypperligste Folks Børn her i Landet, uden foregaaende Prøve, som Forordningen melder om.

2. Uden Censur trykkes her og fra andre Steder indføres forargelige Bøger, saasom den Berleburgske Bibel, Geystliche Fama, samt flere andre, især Grev Zinzendorfs Catechismus.

3. Forordn. af ²/₁₀ 1706 anses som forældet.

4. Snarere end nogen Tid tilforn kunde være fornøden stricte at holde over Højlovlig Ihukommelse Fred. 2^{di} Anno 1569 udgivne 25 Artikler, over hvilke alle Fremmede, som begærede at bygge og bo i Danmark og Norge, skulle tilspørges, hvoraf Kopi medfølger.

Derefter anføres 12 Lærdomspunkter, »som desværre altfor tydeligen er blevne debiterede«. (Her kort Udtog).

1. At det er et Menneske muligt at fuldkomme og opfylde Guds Lov, naar det er kommet i Igenfødselsens Stand, og følgelig at de hellige da ej synde mere. 2. At det Guds Ord, som prædikes, er et dødt Ord uden Fynd, men at det indvortes Ord alene er det, der virker til Sandheds Oplysning og Salighed¹⁾. 3. At Præste-Embedet ikke er bundet til visse dertil beskikkede Personer, men at Præste-Embedet ligesaa vel kan forrettes af Lægmænd og Kvinder som af kaldede Præster, saasom alle hellige er Profeter, Præster og Konger, sc. aandelige. Hid henhøre de famøse Konventikler, over hvilke man kunde have haft altfor stor Aarsag at dolere, ifald det ej havde været forbudt. 4. At Guds Ord og de hell. Sakramenter taber deres Kraft og Virkning, naar de ej fremføres og de ej administreres af saadanne, som selv er hellige. 5. At Skriftestolen og det hellige Afløsnings-Embedet er Satans Paafund og Syndens sikre Fristed, saa at den Absolution, der gives i Skriftestolen, er en indbildt Syndernes Forladelse. 6. Ord som symbolske Bøger, Analogia fidei, Orthodoxi etc. bruges som Skjældsord. 7. Den evige Fordømmelse er en Fabel. Alle Vantro, selv Djævelen, skal blive salige. 8. Ved Genfødselen bliver et Menneske væsentlig delagtig i den guddommelige Natur. Kristus skal paany fødes, lide, korsfæstes og dø i dem, der skal blive salige. 9. At vor evang. Kirke med dens Indstiftelser anses saa foragtelig, at et saakaldet broderligt Samfund agtes højere end Bønnen, gudelige Bøgers Læsning, den hell. Daabs og Nadvers Sakramente. 10. Retfærdiggørelseslæren er truet (i Beviset herfor angribes Skriftet om de 8 Saligheder). 11. Der læres en terminus peremptorius gratiæ (saal. i Prædiken om

¹⁾ Som Exempel anføres, at Støvring i Jan. 1732 havde forstaaet Ordet om »Faarene høre Hyrdens Røst« (Joh. 10, 3) om det indre Ord, Aandens Virkning og Rørelse.

en Synders Forstokkelse). 12. De uværdige faa ikke Herrens Legeme og Blod (saal. lærer Holst). Endelig anføres en Række formentlig farlige Skrifter, og en skærpet Censur anbefales.

Gert Hansens Svar paa Hr. Chr. Reenbergs Klage over ham.

Da Reenberg havde angivet Gert Hansen som Forfatter af nogle i Afskrift udbredte pietistiske Læresætninger, paatog denne sig at forklare Sætningerne, efter at de den 18. Marts 1734 var oplæste for Kommissionen, uagtet han ikke vilde indrømme, at han var Sætningernes Forfatter, hvad han sikkert heller ikke var¹⁾. Hans Forklaring var meget udførlig. Vi nøjes derfor her med hans Bemærkninger til den første af de 14 Sætninger, der begynder med de Ord: »Det er ikke ethvert Ord, I hører, der kan omvende eder; men naar Aanden kommer. da skal I vel give Agt paa, at I strax imodtager, og ej imodstaar ham. — I har ofte haft Bevægelse i eders Hjerte, naar I har hørt en Prædiken; men det har dog ikke været den rette, det har da ikke været Aandens Villie«. — Gert Hansen forklarer sig, som følger:

Svar paa de 14 Lærepunkter, som er tillagte mig i den kongelige Kommission.

Overhovedet maa jeg om alt dette forud gøre denne Erindring, at jeg paa mange Steder, saavel paa Ordene som paa Sagen selv, tydeligt har mærket, at de ikke er oprigtigt optegnede, saaledes som de er talt af mig; men dog bekender jeg mig til den største Del deraf; derfor maa jeg gennemgaa det paa den Maade, at jeg videre udlægger og forklarer det, som er nødvendigt til den rette Forstaaelse, da der [ellers] tildels fremkommer noget altfor urigtigt og urimeligt.

¹⁾ Se Efterskriften ndf. S. 713.

Derpaa er da mit Ønske, at først en af min Anklagers Theses og strax efter min Erklæring, der svarer dertil, maa blive oplæst, saa atter en anden af hans Theses og min Erklæring, indtil de alle er gennemgaaede.

1. Med dette første Punkt skal der siges saa meget, at man ikke maa lade sig nøje med at have hørt den ene Prædiken efter den anden, men der maa gives Agt paa Guds Kraft og Bevægelser gennem Ordet, forat man strax, naar saadant mærkes, kan modtage det som en Besøgestid af den kære Frelser, thi det er jo bekendt nok, at mange gaa fra den ene Prædiken til den anden, og ikke bliver bedre ved den sidste end ved den første. Herved har jeg tænkt: Ej! om de da aldrig hverken den ene eller anden Gang har mærket nogen Kraft af Ordet? Du maa dog sige til dem, naar du ser Lejlighed dertil: Børn! naar I hører Ordet, saa giver Agt paa Eder selv og i Eder selv, om I ikke finder nogen Kraft eller Bevægelse eller nogen Erkendelse i Eders Aand, forat I ikke skal gaa saa døde og tomme ud af alle Prædikener; thi jeg er forsikret om, at Gud dog en Gang ved Ordets Hørelse virkede noget i Eders Sjæle, naar man kun gav vel Agt derpaa og lod sig det være magtpaaliggende ved Ordet at naa til nogen Erkendelse, alvorlig Eftertanke og til Overbevisning og Opvækkelse; thi Ordet beviser sig kraftigt i dem, som tro. 1 Thess: 2. v. 13. Men naar man gaar hen og kun hører paa Prædikenerne uden videre Eftertanke, og ikke anstrænger sig for, at Ordet kan forenes med Troen, saa er det jo desværre vist nok, at man hører mange Prædikener uden Frugt og Nytte.

Er det ilde talt, at ved Ordets Hørelse skaber den Hellig Aand en særlig Bevægelse i Eder? Nej! men I maa i saa Fald tænke: nu er det Tid, nu besøger Gud mig, nu giver han Ordet Vidnesbyrd, jeg maa ikke lade ham forgæves banke paa; thi kort at sige: Et Menneske kan een Gang være bedre disponeret til at høre og modtage Ordet end paa en anden Tid, idet han har mere Agt derpaa og hans

Gemyt er mere befriet fra andre Ting, har en større Hunger efter Guds Ord, har noget paa Hjerte, som bekymrer ham og gør ham vemodig. Ligeledes kan Gud selv een Gang give større og kraftigere Naade end til en anden Tid. Thi han er jo baade et frit og et naadefuldt Væsen, han har sine Besøgelsestimer og vil, at vi saavel skulle staa rede og vente paa hans Forbarmelse, naar han lader sit Ord forkynde for Sjælene, som naar han oplader sin Haand og vil bespise Legemet med sin Godhed. De vil alle vente paa Dig, at Du giver dem deres Spise i sin Tid, saa samle de etc. Ps. 104. v. 27. 28. Det er urigtigt anført, naar der staar: I har ofte, naar I har hørt en Prædiken, haft Bevægelse i Eders Hjerter, men det har ikke været den rette, og har heller ikke været Aandens Vilje. Dog skal det formodentlig være dette, at enhver Bevægelse ikke bringer til Maalet, der hører mere end een Bevægelse dertil, en Bevægelse kan igen tabe sig, men her maa noget blive ladt tilbage i Sjælen, som driver Sjælen til Sandhedens Erkendelse og en større Alvor. Sker dette ikke, saa har heller ikke Bevægelsen udrettet det, som havde skullet ske.

Men derfor kan det dog godt have været en ret og ægte Bevægelse, og den maa ikke forkastes, fordi større og kraftigere Bevægelser kan have, og endnu mindre maa en saadan anses for noget andet end Aandens Bevægelse. Thi Guds Aand kan bevæge saavel let som stærkt, og sagte som heftigt.

Den Slutning, som i Anklagen drages heraf, neml. at Guds Ord ikke altid har Kraft, kan jeg ikke saa helt indrømme, naar saadant virkelig er Guds Ord, 1. Pet: 4. v. 11, og bliver der tydeligt givet tilkende, at det ikke altid er Guds Ord, Guds eget Ord, Ord som kommer fra Gud og som Gud anerkender for sit, hvad man udgiver for Guds Ord; thi Profeten Jeremias siger: De stjæler mine Ord, den ene fra den anden, de tager det paa deres Tunger og siger: Han har sagt det, Cap. 23, v. 30. 31. Hvad skal Straa gøre hos Korn, taler Herren v. 28. Naar Herren

taler saaledes om dem, som kommer i hans Navn, og han ikke vil erkende det for sit Ord, hvad den ene stjæler fra den anden, saa lad de fleste, som gaar op for at prædike, se til, fra hvem de har deres. — —

Saaledes fortsætter Gert Hansen med sin Forklaring af de 14 Sætninger, idet han vedkender sig meget, og afviser andet. Tilsidst vedfører han følgende Efterskrift:

Efterat jeg saaledes havde fuldendt mit Svar paa disse 14 Punkter og havde afgivet dem til Afskrivning, er et Skrift med 14 ligelydende Punkter kommet mig for Øje, hvilket efter Hr. Ewalds Beretning for omtrent 1¹/₂ Aar siden har rouleret om her i Byen sammen med et dertil føjet og til Hr. Biskop Worm i det latinske Sprog skrevet Brev, hvori der meget indstændigt anholdes om Hjælp og Assistance mod Hr. Ewald¹), hvilke 14 Punkter samt Brevet jeg har afcopieret og hermed vil overgive i den høje Kommissions Hænder. Jeg anser dette som Guds særlige Direction, som har ladet dette komme mig i Hænde netop i dette Øjeblik og saa uventet, forat Modstandernes confuse og uforsvarlige Forhold i denne Sag kunde blive aabenbaret. Jeg giver den høje Kommission især dette at betænke, hvorledes Vidnerne maa være conditionerte, naar de samme og uforandrede Ord, som Hr. Ewald beskyldes for, ogsaa skal vidne mod mig.

Kbh. d. 18. Marts 1734.

Gert Hansen.

Sagen blev senere Genstand for længere Forhandling mellem Klageren (Hr. Reenberg) og Kommissionen, som 19. Marts besluttede, at da R.s Klage ogsaa berørte Hr. Ewald, skulde den tilstilles ham til Erklæring, der saa skulde meddeles R. til Besvarelse. »Men det skulde saa ogsaa være det sidste, som skulde modtages fra ham, for at Konfrontationen kunde blive helt afsluttet«. Hertil sva-

¹) Se Kh. Sml. 3. IV, 75 f., hvor alle de 14 Sætninger findes aftrykte tilligemed et Brudstykke af Brevet til Biskop Worm.

rede R., at han ikke forlangte Hr. Ewalds Svar, da alt var klart af dennes tidligere Svar og nu beroede paa Vidner. Han ønskede altsaa ikke oftere at komme for, men overlod alt, indtil Vidneforhøret, til Kommissionens Godtbefindende.

Den 26. Marts mødte Ewald dog med et Svar, der læstes. Men en ny Konfrontation fandt ikke Sted, ligesaa lidt som da Mad. Wulfs Svar paa Reenbergs Indlæg læstes den 7. April. De mange Notarialvidnesbyrd, som Reenberg havde samlet især mod Ewald, kom ikke til Anvendelse. Et enkelt af dem kan dog her meddeles, vedrørende den besønderlige Ligtale, Ewald havde holdt over en af de stakkels Grønlændere, man havde trukket ned til Kjøbenhavn, hvor Døden ventede de fleste af dem. Vidnesbyrdet er aflagt af Grønlændernes trofaste Ven Povl Egede.

Efter Hr. Christian Reenbergs Requisition kan jeg med en uskadt Samvittighed vidne, at da Grønlænderen Friderich Carl blev begravet, talte Hr. Ewald, Præst paa Waisenhuset, disse Ord blandt andre ved Graven den 19. Septbr. 1732: »Dette Menneske kom fra Mørket, levede i Mørket og døde i Mørket«. Dette erindrer jeg mig desto vissere, som det smertede mig dels for den afdøde, hvis Kundskab om Gud og skikkelige Forhold var mig saa meget nærmere bekjendt, som jeg kan vidne for Gud, at naar jeg havde endt min Information med samtlige Grønlændere, continuerede han at spørge mig om anden Dagen efter, hvad han kunde have glemt noget af det, ham forrige Dagen var lært, og saaledes lærte han efter min Bortgang de andre dagligen, og skammede tidt de andre ud, at de vare saa glemsomme om det, som angik deres Sjæls Salighed — hvad Glæde jeg tit tog mig ved hans Andagt i Læsningen, bliver mig selv forbeholden — dels smertede mig slige Ord i Henseende til Christendommen, der, eftersom Hr. Ewalds Ord faldt den Tid til, beskyldtes som at være et Mørke, og derfor, da jeg kom hjem, maatte for min Skyld consulere den nærmeste, jeg havde, om sligt

Udsigende kunde passe sig med en luthersk Præst og Analogia fidei med Daabens Virkning. Siden efter, den 1. Oktober, var Hr. Ewald raisonablere i sin Tale over en anden Grønlænder, nemlig Jørgen Brodersen; thi ham sagde han dog, at han haabedes det bedste om. Jeg og ingen bedre veed bedst, hvad begge disse ejede i Guds Kundskab, og intet at tale ilde om den sidste, mens den første var mere oplyst. Dette kan jeg for Gud og al Verden, naar paaæskes, bevidne under en oprigtig og sandfærdig edelig Deposition.

Paul Egede.

K.havn d. 19. Marts 1734.

Da Konfrontationen nærmede sig sin Ende, vedtog Kommissionen 26. Marts 34 følgende:

»Et Project til en allerund. Relation skal laves og sendes om, at man kan gøre sine Bemærkninger og i næste Session enes om en Relation. Wøldike tager Protokollen og alle Dokumenter med sig, fra Lit. A til Ll.¹⁾, og lover ikke at lade hverken den eller dem komme for nogens Øjne«.

I Mødet den 7. April »declarerede Hs. Exc. Hr. Geh.-Raad Holstein, at eftersom det var H. K. Maj. vel bekendt, at der vilde gaa en lang Tid til Affattelse af en ordentlig Extract saa vel af Protokollen som af Akterne, saa havde H. K. M. befalet, at der kun skulde gøres en kort Fortegning over bemeldte Protokol og Akter, hvori Materierne fremførtes, og hvori der skulde henvises til Pagina i Protokollen og Akterne, dog saaledes, at det gik efter enhver Præsts Angivelse, og der skulde ogsaa tillige remarqueres, hvor og hvorover Vidneforhør forlangtes«.

»Imidlertid blev Projektet til en Relation, som efter den sidst vedtagne Aftale var affattet af Hr. Prof. Wøldike, antaget og indtil videre vedlagt de andre Akter. Hvorpaa

¹⁾ Lit. A. var Hr. Morten Reenbergs »Deduction« og Lit. Ll. var Mad. Wulfs sidste Indlæg (se foran, S. 451 og S. 671 ff.).

Prof. W. igen tog Protokollen og Akterne til sig, for at lave et Projekt til en saadan kort Fortegnelso, som var forlangt af H. K. Majestæt«.

(Underskrifter af Kommissionens 6 Medlemmer).

Den af Kongen ønskede Relation under Titel: »Register og kort Fortegnelse over, hvad ved Confrontation udi den Kongelige til at undersøge falsk Lære allernaadigst anordnede Commission sig tildraget haver«, findes i Kopi i Arkivet i Wernigerode. Den er ordnet paa den Maade, Kongen havde forlangt; den maa have kostet meget Arbejde og vidner i høj Grad om Prof. Marcus Wøldikes Flid og Nøjagtighed, da hele det store Stof maatte gennemarbejdes og bringes i en anden Orden, end det forelaa i den under Møderne optagne Protokol, forat Kongen kunde faa en let Oversigt over, hvad hver af Kjøbenhavns Præster havde forebragt, inden han gav sig i Lag med den store Protokol og de ledsagende talrige Aktstykker, til hvilke der i Randen omhyggelig er henvist. Relationen slutter med følgende Udtalelse:

»Altsaa haaber vi, at vi allerunderdanigst herved have efterlevet E. K. M.s allernaadigste Befaling og det til os overdragne Kommissorium, at paahøre og modtage Præsternes Klager og at confrontere dem med de anklagede, hvilket alt udførligt allernaadigst kan ses af medfølgende Protokol og Akter. Den os allernaadigst foreskrevne Tids Korthed foraarsager, at vor Extract og Relation ikke er bleven udførligere affattet, end den her allerunderdanigst indgivne. Vi beder derfor allerunderdanigst E. K. M. allernaadigst vil lade denne vor Udførelse behage sig. Og forbliver saa efter vor allerunderdanigste Pligt indtil Enden.

E. K. M.s allerunderdanigste, tro og pligtskyldigste
Kbh. d. 21. Apr. 1734. Tjenere.

*J. L. von Holstein. J. W. Schrøder. C. Worm. J. Steenbuch.
M. Wøldike. J. F. Reuss.*»

Længe inden Kongen havde modtaget Kommissionens Relation med Protokol og Akter, maa han gennem Holstein i det enkelte være bleven gjort bekendt med Konfrontationens Gang, da det ses, at han har staaet i en stadig Brevvexel med Grev Stolberg angaaende de forekommende Sager og har stykkevis sendt ham noget af Forhandlingerne, samt modtaget hans Raad og Tilskyndelser¹). Derved forklares det ellers uforklarlige, at Kongen, samtidig med at han modtog »Relationen«, kunde meddele Kommissionen sin Dom over det hele, som det fremgaar af følgende »Instruktion«, samt udstede de to vigtige Kongebreve af 23. April 1734 til Biskop Worm og til Universitetets Rektor og Professorer.

Instruction for den Commission, som er nedsat for at examinere Klagerne over falsk Lære.

1. Med at afhøre Vidner i denne Sag skal der ej videre fortales.

2. Den skal fordre Præsterne i København, som have klaget over falsk Lære, for sig, forelæse dem den hermed følgende Placat²), og eftertrykkelig foreholde dem deres store Uret i at laste det gode og i at opvække en saadan ikke liden Alarm, med Befaling at de i Fremtiden have, i Overensstemmelse med vor publicerede Forordning, ganske at afholde sig saavel fra offentlig Skjelden paa Prædikestolen imod Christi retskafne Tjenere og andre gode Sjæle, som fra allehaande hemmelig Suggestion, under Straf af

¹) Se H. L. Møller, Kong Kristian den Sjette og Grev K. E. Stolberg-Wernigerode, S. 71 ff. Allerede 19. Jan. 1734 tilbagesender Stolberg Kommissionens Protokol (saa vidt den var naaet ved Møderne i Dec. 1733) og sit »unmassgebliches videtur«. Tillige bemærker han: »For Kommissionen bør kun svares paa, hvad E. Maj. befaler, og Kommissionen har kun at afværge den unødvendige Penneskrig«. Men saaledes kom det dog ikke til at gaa, som de talrige Indlæg og Kontraindlæg viser.

²) Se ndf. S. 721.

Remotion, ja efter Omstændighederne endog haardere Afstraffelse. Tvertimod have de at anraabe den Herre, for hvis Domstol de engang skulle nedlægge deres Embede, at han hos dem selv vilde fremkalde Bod og Tro, og derved giøre dem duelige til i Kraft og Visdom at forrette deres aandelige Embede paa de dyrekjøbte Sjæle. Naar Biskoppen i vort Navn har antydnet dette for Stadens Præster i de øvrige Commissariers Nærværelse, da skal ogsaa

3. fornemmelig Professor Reuss og Hr. Ewald i alt Alvor coram commissione formanet til omhyggeligen at afholde sig, saavel offentlig paa Prædikestolen som i privat Omgang med andre Sjæle, fra alle Talemaader og Sætninger, som synes at stride imod Guds aabenbarede Ord og den af dem besvorne Augsborgske Confession og symboliske Bøger.

4. Fornemmelig skal det betydes Hr. Ewald eftertrykkeligt, at han efter sin egen Tilstaaelse har bibragt adskillige, ihvorvel gode Sjæle, Læren om det 1000aarige Rige og om alle Tings Genoprettelse (»von der Wiederbringung aller Dinge«), at han har skrevet en Fortale til den tvetydige Tractat, kaldet: om de 8 Saligheder, og anprist denne som et opbyggeligt Værk til Andre; i lige Maade at han ikke noksom har godtgjort at have Approbation til Trykningen af en Psalmebog, saa at Vi vel vare beføjede til at straffe ham for saadant; men for denne Gang ville Vi — med Undtagelse af 30 Rdlr. Bøder til de Fattige — se gennem Fingre dermed, forhaabende naadigst, at Hr. Ewald vil i Fremtiden i alt dette gaa forsigtigere frem, ingen andre insinuere sine Problemer, og ingen Bøger lade trykke uden udtrykkelig Consens af dem, som af Os dertil ere forordnede.

5. Sandorf og Kuhre skulle ligeledes fremkaldes, og under Trusel om Straf dem forbydes al Udbredelse af anstødelige Sætninger (»alle Propalirung verfänglicher Sätze«).

6. Fiscalen maa det anbefales at vaage over alt dette, og hvis noget mistænkeligt skulle ytre sig, eller En og

Anden paa Prædikestolen angribe retskafne Guds Tjenere og Børn, da maatte saadant anmeldes for den af os nedsatte Commission til Undersøgelse og Afstraffelse.

7. Den hidtilværende Commission skal endnu vedblive noget, indtil videre.

8. Betræffende de Personer, som hidindtil har afholdt sig fra Nadveren, da er det enten saadanne, som staar under Følelsen af deres Elendighed, og altsaa befrygte at nærme sig samme uværdigen; disse maa langt snarere underholdes i deres Ængstelighed end drives til Nadveren, efterdi det ikke bør tilraades nogen Sjæl, uden sand Hunger og Tørst efter Christo, at træde hen til et Maaltid, af hvis værdige eller uværdige Nydelse Liv eller Død er afhængig; eller og det er Sjæle, som forarges derover, at saamange uværdige stedes til den hellige Nadvere. Disse maa det i al Kjærlighed betydes af retskafne Lærere, [at de ikke bør holde sig borte]. Dog, hvis de ikke ere at vinde, maa ingen Snare lægges for deres Samvittighed, saalænge til Herren værdiger dem en bedre Indsigt i denne Sag, og denne Skrupel bliver dem betaget ved Aandens levende Overbevisning.

8. Men sporer man hos nogen af dem sand Foragt for dette Naademaaltid, forbunden med Villiens Ondskab, da maa saadanne ansees for ubodfærdige og altsaa uværdige, følgelig overgives til Guds forbarmende Kjærlighed, indtil de omvende sig, med mindre de skulde søge at øge deres Parti, i saa Fald maatte et Consilium abeundi gives dem.

10. Privatforsamlinger maa connivendo tillades af Commissionen, dog saa at de ikke bestaar af altfor mange Personer, ikke holdes paa en Tid, hvorved den offentlige Gudstjeneste vilde forsømmes; retskafne Lærere, Præster og Guds sande Tjenere maa være tilstede, og se til, at alle Afvigelser forebygges og alt gaar ordentlig og ærlig til.

Dette er slet ikke imod Forbudet de anno 1706, saasom dette udtrykkeligen ikkun forbyder Husforsamlinger af

egensindige Personer, som føre en fra den hellige Skrift og den Augsborgske Confession afvigende Lære. NB. dog at Præsterne selv flittigen gaa i disse Forsamlinger og se til, hvad deri foretages, om der ogsaa tracteres noget imod Guds Ord og den Augsborgske Confession, og hvor de maatte finde saadant, søge med Sagtmodighed at bringe Folkene tilrette og anvende alt til Befordring af Guds Rige og til Sjælens Bedste.

11. Dette skal Commissionen holde hemmeligt til sin egen Efterretning, og ikke sige det til Nogen, uden hvor den højeste Nød fordrer det, og da kun til hvem det angaar. Skulde der ellers være noget, hvorom de forlange vor nærmere Befaling, da kunne de altid desangaaende give skriftlig Forestilling til Os; og skulle de især se til, at Fred og Ro kan vedligeholdes i Kirken.

Saa vidt Kongens »Instruktion«, der i det foreliggende tyske Udkast savner Datum, men aldeles kjendelig forudsætter Kundskab til, hvad der ved Konfrontationen var bragt for Dagen. Professor J. Møller, som først har fremdraget Stykket og oversat det, har urigtig henført det til Slutningen af Aaret 1733¹⁾, medens det utvivlsomt er fra April 1734, eftersom der i samme henvises til en Forordning, der udkom 23. April s. A., samme Dag som den forsynet med Kongens Underskrift oversendtes Geh.-Raad Rosenkrantz til Publication, ledsaget af følgende Skrivelse²⁾:

Die zwey Orders folgen hierbey unterschrieben wieder zu rücke. Von der Order an den Bischoff soll eine vidimirte Copey an den Pastor Blum zu seiner Gelebung gegeben werden, und damit er kan die andern Hoffprediger, welche unter ihm stehen, wie auch vom Waisenhouse, zur Unterzeichnung bey ihm im Protocoll anhalten.

Friederichsberg d. 23. April a. 1734.

Christian R.

¹⁾ Mnemosyne IV, 342.

²⁾ Ledreborgske Saml. 398, Fol.

Kongens egenhændige tyske Udkast (dat. 19. Apr. 34) til nævnte »Ordres« giver os en Forestilling om Kristian VI's ualmindelige Arbejdsiver og Arbejdsevne; thi selv om man med Føje tør antage eller endog kan bevise, at Stolberg har givet Kongen mange Raad og Tilskyndelser, saa har han dog ikke sat Forordningerne saaledes i Stil, at Kongen kun behøvede at afskrive hans Udkast. Den ene af de to »Ordres« lyder, som følger:

Til Hr. Christen Worm, Biskop over Sjællands Stift.

Christian VI osv. Vor Gunst tilførn. Dig kan ikke være ubekjendt, hvad bedrøvelige og højst forargelige Besyldninger og Tvistigheder imellem nogle af Gejstligheden i vores kongl. Residents-Stad Kjøbenhavn udi næstforbigangne Aar sig haver rejst, og hvorledes Vi derover er bleven foraarsaged deraf den sande Grund, og hvad dertil kan have givet den rette Anledning, ved en dertil in specie anordnet Commission at lade undersøge. Endskjønt Vi nu intet mere havde ønsket, end at Vi, jo før jo bedre, kunde have gjort en Ende paa disse højst uanstændige og Guds Ære til Nachdel geraadne Stridigheder, saa vil dog, siden Confrontationen saa længe har varet, og Vidnernes Afhørelse endnu forestaar, vores nu, næst Guds Hjælp, snart foretagende Rejse til Holsten ikke tillade Os i ovenbemeldte Tvistigheder for Haanden allernaadigst at decidere, og har Vi derfor fundet for godt, Dig hermed allernaadigst at anbefale, at Du, saasnart Du denne vores allernaadigste Ordre haver bekommet, samtlige Præsterne i forbemeldte vores kongl. Residents-Stad Kjøbenhavn for Dig tilsammen fordrer, og dennem i vores høje Navn paa det alvorligste anbefaler:

1. At enhver af dennem Lærdommen om Troen og den sande Guds frygt efter Guds hellige Ords Indhold og den uforandrede Augsburgske Confession redelig og flittig driver, Tilhørerne Lærdommen om en sand Bod og Bedring og den levende Tro efter Salighedens Orden eftertrykkelig

til Hjertet fører, og altsaa prædiker Christum lutter, og saaledes som han af Gud er gjort os til Visdom, Retfærdighed, Hellighed og Forløsning. Men derimod skal enhver af bemeldte Gejstlighed aldeles entholde sig fra alle ikke nødvendige Subtiliteter og anstødelig at fordømme eller forkjætte andre.

2. Som Vi ogsaa fast have besluttet, naar den af Os anordnede Commission i alle Maader er bragt til Endskab, og efter at Omstændighederne af de imellem Præsterne opkomne Tvistigheder og Uroligheder, og hvad dertil kan have givet Anledning, af Os nøje er bleven overvejet, ved Guds Naade og Bistand aldeles at raade Bod paa dette, Væsen, saa haver Du alle forbemeldte Kirkens Tjenere udi vores allerhøjeste Navn i Særdeleshed alvorligen at forbyde, at imidlertid ingen af dem skal understaa sig paa Prædikestolen at fremføre de nu controverterede Positiones og Meninger, eller derom hverken directe eller indirecte at prædike; da det dog dennem derhos ikke bliver forment at straffe de i Svang gaaende Laster, og Tilhørerne for dennem at advare, saa og vores evangeliske Kirkes Lære, dog uden andres Fordømmelse og Menighedens Forbitrelse, at bevise og fast at sætte. Thi som

3. Enhver Præsts Pligt aldeles udfordrer at fremføre vor evangeliske Læres Sandhed og, naar det gjøres fornøden, at vise Farligheden og Ugrunden af vores Modstanderes Lære-Punkter, saa skal de dog derudi følge christelig Modesti og Klogskab, men for alle Ting se sig vel for, at de ikke af en blind Nidkjærhed maaske udraaber de dyrebareste vor Frelsens Sandheder for Vildfarelser og Kjetterier.

4. Skulde nogen Præst, han maa og være hvo han vil, understaa sig herimod formastelig at handle, saa er herved til Dig vores alvorlige Befaling, at Du dig derom flittig erkyndiger, og naar Du, at sligt af nogen Præst er begaaet, haver bragt i Erfaring, Du da samme Præst strax ab officio et beneficio suspenderer, og til Os derom videre uden nogen Forhaling allerunderdanigst refererer.

5. Saa ofte en Præst i vores kongl. Residents-Stad Kjøbenhavn lader en fremmed Præst eller Student for sig prædike, skal han selv for hans Forhold være reponsabel, i Fald han skulde handle imod denne vores allernaadigste Befaling.

6. Ingen Præst skal herefter have den Frihed paa Prædikestolen nogle nye Controverser at fremføre, uden saa at han Dig sligt forhen haver bekendtgjort, og formedelst hans Aarsagers Forestilling derover haver indhentet dit skriftlige Raad og din Consence, som Du hannem da efter dit bedste Vidende og din Samvittighed, og ikke uden at Guds Ære og Menighedens Opbyggelse det uforbigængelig udfordrer, haver at meddele; men skulde nogen uden saadan din Consence understaa sig pro concione at fremføre ny eller saadanne Controversier, som ej tilforn haver været bekendte eller approberede, da haver Du dig strax imod ham efter ovenbemeldte 4de Punkt at forholde.

7. Men paa det dog alle Vildfarelser og al Uorden paa det kraftigste kunde blive forebygget, saa haver Du alle Præster alvorligen at tilholde, at naar de finde nogen Anstød og bære nogen Tvivl om nogens Lære eller Levned, de Dig da saadant tilkjendegiver, uden derom ellers enten publice eller privatim mod nogen at lade sig mærke, da Du derefter det, som Dig er forebragt, naar Du de beskyldte for Dig haver fordret i broderlig Embeds-Fortrolighed og med christelig Kjærlighed. har at undersøge og, om det er muligt, at bilægge; men hvis det ikke ske kan, da Os sligt allerunderdanigst at bekendtgjøre.

8. Endelig ville Vi allernaadigst, at Du samtlige Præsterne alvorligen injungerer, at De ved al Lejlighed, saa vel aabenbare som i Løndom, deres Menigheder, Tilbørere og Skriftebørn til christelig Forligelse og Kjærlighed, endogsaa mod dennem, som grovelig tager fejl, og til en hjertelig Afsky for al Uro, Tvist og Sammenrottelser i Had og andres Foragt, om det end maatte ske under en god Nidkjærheds Skin, og ligesom man derved gjorde Gud en

Tjeneste, kraftigst formaner og dennem alt dette ikke alene fast indprænter, men endog derudi selv lyser dem for med et godt Exempel, og ej efterlader noget, der kan tjene til at vedligeholde den borgerlige Rolighed, Enighed og god Forstaaelse imellem alle i vores kongelige Residents-Stad værende Indvaanere. Skulde ellers nogen imod Forhaabning iblandt Gejstligheden findes ikke i alle Siykker at ville underkaste sig alt dette, som ovenbemeldte er, da haver Du Os saadan En allerunderdanigst at bekendtgjøre, paa det han, som den algemene Roligheds Forstyrre, kunde efter Fortjeneste anses og straffes.

I det øvrige haver Du disse Dig af Os allernaadigst og alvorligen anbefalede Punkter enhver af Præsterne i vores kongelige Residents-Stad Kjøbenhavn at foreholde, dennem deres nøje Iagttagelse at anbefale, og ved deres Hænders Underskrivelse i Protokollen fra dennem at tage det Løfte, at de samme hellig vilde efterleve, hvorimod Du ingen Undskyldning eller Udflugter haver at imodtage, men i alle Maader vel at give Agt derpaa, at ingen, saa kjær ham ellers vor Hyldest og Naades Beholdelse nogensinde maatte være, understaar sig herimod i det ringeste Stykke at handle, da vi herudi forlader Os paa din Os bekendte Dexteritet og Forsigtighed, og forbliver Dig med kongl. Naade tilgedahn og bevaagen. Befalende Dig Gud. Skrevet paa vort Slot Fredriksberg den 23de April 1734.

Under vor Haand og Signet.

Christian R.¹),

At Biskop Worm efter Modtagelsen af denne kongl. Ordre har sammenkalt Kjøbenhavns Præster og ladet dem med Haand og Mund forpligte sig til at efterkomme Kongens Villie, kan ikke være tvivlsomt; men ligesaa vist er det, at det for enkelte af dem faldt svært at efterkomme den. Vi minder her blot om de to Extremer, P. N. Holst

¹) Orig. i Bispearkivet, nu i Landsarkivet for Sjællands Stift.

og H. Mossin, der begge faldt, den ene for sin yderlig-gaaende Pietisme, den anden for sin orthodoxe Iver. I et tysk Tidsskrift fra hin Tid¹⁾ findes indført en latinsk Skrivelse af 26. Maj 1734 til Biskop Worm, hvori han i i meget stærke Ord opfordres til at værgе Kirken mod det indbrydende Kætteri. Noget refereres af en Prædiken, P. N. Holst havde holdt, hvis Hovedsum var: »Troens Tilegnelse og Tilregnelse er ikke nok til Retfærdighed«. Ligeledes omtales en Prædiken, som Støvring, »famosus iste Fanaticus«, havde holdt (for P. N. Holst) i Trinitatis Kirke, samt at Ewald, ogsaa efter det kgl. Forbud, ikke havde afladt med at rase mod Kirken og Præsteskabet (»nihil a furore in Ecclesiam et Ministerium post interdictum remisit«).

Der var ogsaa andre end Præsterne, der efter Kongens Mening trængte til alvorlig Formaning og Irettesættelse, nemlig den studerende Ungdom. Naar Aarene 1733—34 i kirkelig Henseende havde en saa ualmindelig bevæget Karakter, var Grunden nemlig ikke mindst den, at Studenterne tog saa stærk Del i den Strid, der førtes, baade i akademiske Disputatser og ved Udspreddelsen af satirisk-polemiske Angreb paa Pietisterne²⁾. Vel blev disse ikke sjældent rimede Satirer ikke trykte; men da de flittig afskrevne gik fra Haand til Haand, øvede de ikke ringe Indflydelse paa Stemningen blandt det store Publikum, ikke at tale om den Opsigt, som Studenternes Demonstrationer i Anledning af Forsamlingerne forvoldte. Det var disse Forhold, der — efter at Kongen allerede tidligere havde søgt at lægge Dæmper paa Studenternes

¹⁾ Theol. Sammlung von alten u. neuen Beiträgen. Leipzig 1735, p. 245.

²⁾ Noget af denne Litteratur er meddelt i Kh. Saml. 3. IV, 64 ff. Skjønt ikke faa Studenter var blevne opvakte ved de pietistiske Præsters og navnlig Ewalds Forkyndelse, var dog de orthodoxe Præsters Tilhængere utvivlsomt de talrigste. En af de mest fremtrædende blandt disse var Holger Nyholm, Dekan i Kommunitet, hvis Opposition ved en Disputats 3. Dec. 1733 vakte megen Opmærksomhed (Kh. Sml. 3. III, 828).

Ivrighed — foranledigede følgende kgl. Forordning, der udkom samtidig med ovenanførte.

Til Rektor og Professorer ved Universitetet i København.

Christian 6.

Vor Bevaagenhed tilførn! Eftersom Vi med særdeles Mishag maa fornemme, hvorledes en Del af de paa Universitetet i vores kongl. Residens-Stad København værende Studenter deres Tid og de af vores prisværdigste Forfædre den studerende Ungdom til bedste stiftede Beneficia Academica ikke til grundig Eruditions Erholdelse eller et ret christeligt og opbyggeligt Levned Fremdragelse, saaledes som de vel burde, anvende, men langt mere af en strafværdig Nysgjerrighed samme derhen misbruge, at de sig udi de mellem nogle Præster i bemeldte vores kongl. Residens-Stad opkomne bedrøvelige og dog Studenterne ikke vedkommende Tvistigheder melere med at ombære alle Slags, tildels aabenbar usandfærdige, Relationer og Fortællinger, saavelsom ogsaa formedelst deres utilbørlige Critiquer og Fordømmelser, samt anden deres, christelige Studenter højst uanstændige, Adfærd, underholde og i Gjærningen ere de fornemste Instrumenter, hvorved denne Ild, saavidt den nu ligger for alles Øjne, er bleven optændt og sig haver udbredet; at Vi intet skulde tale og om de ugudelige, uden Navn hid og did udsprede Pasquiller, hvilke dog efter Sproget og deres Indhold ej kan komme fra nogen anden end de saa kaldede Studenter: og Vi aldeles ville have afskaffet dette onde Væsen, saa er nu her ved vores allernaadigste Villie og Befaling, at I 1) alle Cives Academicos ved et eftertrykkeligt Programma om deres Pligt erindrer, og dennem alvorligen formaner, at de lade deres fornemste Maal sigte derhen, at de kunne bekomme grundig og levende Kundskab af den hellige Skrift og de derudi begrebne Guds Sandheder, saa og formedelst alvorlige Bønner og flittige Studeringer kunne

erholde og tilstrækkelig begribe og eje en god Kundskab udi de i Loven omtalte vores evangeliske Kirkes Tros-Bekjendelser. For alle Ting skal I dem kraftig indprente, at det er en hellig Gud, vi har at tilbede, som hader alt ugudeligt Væsen og derimod vil have et helligt Folk og hellige Tjenere, efterdi Hellighed er hans Husfolks ypperste Prydelse, paa det de i Tide kunne betænke, at de, som vil hengive sig til Herrens Tjeneste, for alting maa have et rent Hjerte og klare Øjne, det er en hellig Villie og en oplyst Forstand, at de maa beholde Troens Hemmelighed i en ren Samvittighed. Derimod skal de sky alle til dette Maal ej henhørende Ting og i Særdeleshed ganske og aldeles entholde sig fra at indmænge sig i de imellem Præsterne i vores Residens-Stad opkomne Tvistigheder, derom hverken publice eller privatim hadskelig at raisonere eller og derom noget til andre, i hvo det og maatte være, rapportere, langt mindre nogens Person, Meninger og Skrifter kritisere, eller med uanstændige Navne belægge; men de skulle sig i alle Maader christelig, modest og viselig, saaledes som det fromme Studenter ret egner og anstaar, forholde med den udtrykkelige Advarsel, at den, som herefter befindes herimod at have handlet, skal for altid have tabt alle beneficia Academica, og dertil være ubekvemme, saa og efter forefindende Omstændigheder med consilio alicuius, eller vel ogsaa med fuldkommen Relegation og Udelukkelse fra alle gejstlige og verdslige Betjeninge, uden Naade anses og straffes.

2. Skal Studenterne derhos paa det skarpeste bekjendtgjøres, at den, som andre offentlig med hadske Beskyldninger insulterer eller og enten selv eller ved andre, hvo det end maatte være, nogen paa Gaden søger at beskjemme og forurolige, desligeste den, som libellos famosos eller injurias scriptas imod andre, og i Særdeleshed Gejstlige, forfærdiger eller udbreder, saa ogsaa den, som paa andres Begjæring i gejstlige og theologiske Tvistigheder til nogens Nachdeel aflægger et Vidnesbyrd eller indgiver et Atte-

statum, som siden bevisligen findes at være urigtigt og usandt, skal, foruden evig Udelukkelse fra al Befordring i den gejstlige og verdslige Stand, end ydermere tilbørligen og paa det haardeste efter Lovens Bydende og ellers arbitrarie, andre til Exempel, blive straffet. Og paa det de Lyset skyende Pasqvillanter ikke skulle blive ustraffede, saa have I dem, som saadan en Universitetets Skandflæk aabenbarer, alle Tider tilstrækkelig Præmie at tilsige, og hannem samme, naar den skyldige ej selv saadan Præmie formaar at betale, virkelig ex Fisco Academico lade erlægge, og have I al optænkelig Flid for at opdage deslige ugudelige Folk at anvende, saasom Vi og enhver af Eder dette hermed paa det alvorligste anbefale.

3. Alt dette, som ovenbemeldt er, have I Provsten paa Regensen og Communitetet, saa og Ephoris over alle Stipendia, strax efter denne vor allernaadigste Befalings Erholdelse at communicere, paa det de sligt Studenterne tydelig og udførlig uden Forhaling kunne bekjendtgjøre, da Vi ogsaa allernaadigst ville, at enhver af Eder alle dennem, med hvilke han som Privatus Præceptor haver nogen Tilsyn, alt dette paa det skarpeste forestiller, og den samtlige studerende Ungdom derhos forsikrer, at Vi herudi ikke ville tilstede nogen Eftergivelse eller Indulgens; og haver I derhos Provsten paa Regensen og Communitetet paa det kraftigste at injungere, at han over alt dette alvorligen holder, og alumnos Collegii Regii saa vel som Convictorii ofte flittig derom paaminder, saa og nøje efterforsker, om nogen af dennem, som staar under hans Inspection, herimod offentlig eller hemmelig handler, da han, naar imod Forhaabning nogen Brøst herudi befindes, saadant strax for Eder, til videre Strafs Paafølgelse, skal andrage, saafremt han ellers ikke selv, om hans Efterladenhed skulde mærkes, vil paadrage sig vores højeste Unaade.

Vi har til Eder den allernaadigste Tillid, at I samtlige holde det for Eders Pligt at være, den Eder an betroede Ungdom ved Eders Lære og Exempel derhen at lede og

føre, at de jo jage efter Sandhed og Fred, og lære at kjende i sin Kraft den Frelser, hvis Dyder de engang for andre vil tænke at prise og forestille, da Vi ogsaa efterdags, fremfor alle andre, til geistlige Embeder vil befordre dennem, som lade se en redelig og sand Alvorlighed til Guds frygt og et christeligt Levned's Fremdragelse, ingenlunde tvivlende, at I jo denne vores allernaadigste og alvorlige Befaling paa det nøjeste efterkommer, og i disse Tider paa Universitetet ved Magt holder Ro og Enighed, saa kjær Eder ellers vor Hyldest og Naade monne være. Befalende Eder Gud. Skrevet paa vort Slot Frederiksberg den 23 April 1724.

Under vores Kongl. Haand og Signet.

Christian R.

Afskr. i Thottske Saml. 736. Fol. p. 492—4.

Efter at Kong Christian saaledes paa den eftertrykkeligste Maade havde givet sit Mishag med de kirkelige Stridigheder tilkende, mente han vel med en god Samvittighed at kunne tiltræde sin paatænkte Rejse til Hertugdømmerne. Kommissionens Protokol og Akter tog han med sig dels for selv at studere dem nøjere, dels for under et paatænkt Møde i Oldenburg¹⁾ med sin vigtigste Raadgiver, Grev Stolberg-Wernigerode, at faa Klarhed over, hvad der mulig endnu kunde gøres ikke blot for at faa Ro i Staten, men ogsaa for at fremme den sande Kristendom i de ham betroede Riger og Lande.

Allerede den 6. April 1734 havde Kongen sendt Stolberg en tydsk Oversættelse af Protokollen og udbedt sig hans Tanker derom, idet han havde tilføjet: »De vil deraf se, hvilke slette Sager, der er angivne, og hvor slet de er beviste, og hvorledes næsten intet er tilstaaet ved Kon-

¹⁾ Hertugdømmet Oldenburg hørte dengang til den danske Stat. Kongens Møde med Stolberg fandt Sted i Slutningen af Maj 34.

frontationen«. Hertil havde Stolberg svaret (21. April): »Det kjøbenhavnske Præsteskab har ganske vist i høj Grad forset sig; dog findes der ogsaa paa Modpartens Side nogle Omstændigheder, som heller ikke kan approberes. Jeg vedlægger altsaa min allerunderdanigste Mening, ligesom jeg haaber, at det vil være muligt at afhjælpe Sagen uden at gribe fejl, idet man i Religionssager ikke kan gaa forsigtigt nok til Værks«. Den af Stolberg vedlagte Forestilling er næppe bevaret. Men 30. April svarede Kongen fra Odense: »Deres Skrivelse af 21. April har jeg i Morges rigtig modtaget; jeg finder Deres Betænkning angaaende Kommissionen meget god«¹⁾. — Protokollen beholdt Stolberg forat kunne bruge den ved senere Lejlighed, og hans Exemplar er nu vor Hovedkilde til Kundskab om Kommissionens Virksomhed, da den danske Protokol er tabt med Undtagelse af større Brudstykker i det holsteinske Arkiv.

Her hjemme drøftede man selvfølgelig ogsaa Kommissionens Resultater, hvorom dog Meningerne var ret delte. Fra orthodox Side har vi følgende Udtalelse af den lærde Professor Hans Gram²⁾, der i et Brev af 10. April 1734 til Grev Christian Rantzau i Christiania ytrer:

»Med den christelige Commission har det saavidt naaet sit Endskab, at Præsterne og de af dem Anklagede ikke længer blive umagede [med] at møde der; saa Commissarierne vare nu ifærd med at giøre deres Relation færdig. Men Hans Majestæt har dispenseret dem fra dette Arbeide, og i det Sted [at] levere sig den hele Protocol med alle Bilager, som H. M. selv agter at tage med sig paa den Holstenske Reise, og læse det igiennem per otium. Imidlertid ere vore orthodoxi Prædicatores ei saa ilde fornøiede med Commissionen, som man skulde tænkt; au contraire, de glæde sig, at have kunnet haft den Leilighed at lægge klart og aabenbart for Lyset med solidis probationibus, at

¹⁾ Kongens Breve og Udkast til Stolbergs Svar i Ark. i Wernigerode.

²⁾ Breve fra Hans Gram, udg. af Herman Gram, S. 43.

her ere vrangte Lærere og Lærdomme, som de, efter deres Eed og Pligt, burde prædike imod. Der siges og, at Ewald, Holst, og hvad mere af det Slags Folk her gives, have staaet sig i Kommissionen ret som nogle Stympere; og er det galt nok at ville begynde en Reformation, naar man hverken selv er lærd nok dertil, og ei er forsynet med en dygtig Forfægter«.

Saaledes dømte nu Gram og med ham sikkert de orthodoxe Præster og mange Lægmand, der saa skjævt til det pietistiske Røre. En Mand, der havde hjemme i den anden Lejr, men havde nøjere Kjendskab til de nu afsluttede Forhandlinger, end Gram vistnok har haft, udtaler sig paa en anden Maade og ser navnlig Ewald i et meget gunstigere Lys end det, hvori Klagerne for Kommissionen fremstillede ham; og det kan næppe nægtes, og vil vel ogsaa nu indrømmes af de fleste, at havde end Ewalds Lære sine Udvæxter, der ikke kom overens med den orthodoxe lutherske Dogmatik, saa var han dog utvivlsomt en lærd Mand og en stor Opvækkelsesprædikant, der har afsat dybe Spor i den danske Kirkes Historie. Stykket, der har til Titel: »Einige beyläufige Anmerkungen über die Klagen der Prediger«, skal meddeles som Tillæg til denne Afhandling. Hvem den unævnte Forfatter er, kan ikke med Vished afgjøres. Heiberg har formodet (Kh. Sml. 5. III, 697), at det er Bluhme, hvad dog er tvivlsomt.

Den kongl. Kommissions Virksomhed var nu standset; men opløst var den ikke, og skjönt Vidneførelsen, hvortil de orthodoxe Præster havde sat ikke ringe Lid, og som de havde forberedt ved Optagelsen af de tidligere omtalte talrige Notarialvidnesbyrd, efter Kongens Villie var ophørt, havde han dog ikke afgivet den af ham bebudede Decision, som krævede moden Overvejelse og Raadførelse med Grev Stolberg. Der var jo ogsaa endnu anvist Kommissionen en vis Virksomhed ved Tilsyn med de gudelige Forsam-

linger¹⁾. Men det maatte i nogen Maade svække dens Anseelse, at et af dens egne Medlemmer, nemlig Prof. Reuss, fremdeles var mistænkt for Vranglære. Breve fra Christian VI til Geh.-Raad Rosenkrantz og Grev Stolberg vidne om, at Majestæten følte sig ret ubehagelig berørt deraf og helst vilde have Reuss afløst af en anden tydsk Theolog, hvis Læres Renhed ikke kunde omtvistes²⁾. Sagerne mod P. N. Holst og de svenske Separatister i Efteraaret 1734 ligesom de separatistiske Bevægelser blandt en Del af det til Waisenhuset knyttede Personale maatte ogsaa minde Kongen om, at de mest yderliggaaende Pietister maatte holdes i Tømme, hvis den lutherske Statskirke ikke skulde udsættes for Fare. Paa den anden Side viste den Heftighed, hvormed Christian VI optraadte i Anledning af et Smædeskrift, hvormed Studenten W. A. Lange anonymt havde angrebet Pietisterne og deres Beskyttere, at Kongen ingenlunde var til Sinds at lade Pietismens Modstandere frit Spillerum. Han vilde have Ro i det til hans Ledelse betroede Kirkesamfund. Dertil skulde hans endelige Decision, hvorved Kommissionens Arbejde afsluttedes, bidrage.

Som sædvanligt udarbejdede Kongen selv Udkastet til denne Forordning paa Tydsk³⁾ og tilstillede Geh.-Raad I. Rosenkrantz det med følgende Anvisning:

Mein lieber Geheimteracht!

Hierbey folgen zwey piecen, welche ich nöthig finde in der Cancelley expediren zu lassen, es müssen selbige ins Dänsche übersetzt werden, und darf man sich so viel bey der Übersetzung nicht an die Worte als haubtsächlich

¹⁾ Se foran S. 719.

²⁾ J. Møller, Mnemosyne IV, 358—70. H. L. Møller, Kong Kr. VI og Stolberg. S. 76—7. Kh. Sml. 5. IV, 341 og flere af Stolbergs Breve ndf. i Tillæget til denne Afhandling.

³⁾ Kongens tydske Udkast er udgivet af J. Møller i Mnemosyne IV, 373—77.

an dem Sens binden, und wolte ich meine eigene Hand
hernach gerne wieder haben, und bin übrigen

Monsieur

Friederichsberg
den 7ten Dec. 1734.

Votre tres affectione

Christian R.

Ikke længe efter forelaa det vigtige Akstykke i en dansk Gjengivelse, som sikkert kan tillægges Gehejme-expeditions-Sekretær Peter Neve, der havde den ikke altid lette Opgave at overføre Kongens jevnlig knudrede tyske Udkast til dansk Kancellistil. Det Kommissionen tilstillede Exemplar af Decisionen lyder, som følger¹⁾:

Decision angaaende de om falsk Lære indkomne Klagemaal.

Vi Chr. VI etc. gøre alle vitterligt: Efterdi det, desværre, mere end altfor meget er bleven bekendt, hvad for vidtløftige Disputter og Differentsier, de enfoldige fromme Guds Børn til Forargelse, onde og modvillige Mennesker til Forstokkelse og ingen til Opbyggelse, nu en Tid lang haver rejst sig imellem nogle af Præsterne i Vores kongelige Residents-Stad Kjøbenhavn, anlangende en og anden Religionen betræffende Ting, da den ene har beskyldt den anden, dels for vildfarende og fordægtige Lærdomme, og at have saadanne Meninger, som ere imod det aabenbarede Guds Ord, den Augsborgiske Confession, de Symboliske Bøger og Vores Kirke-Ritual, dels ogsaa for at have udstrøet farlige og med fanatiske Talemaader opfyldte Tractater, Og Vi derfor, for at forekomme den deraf flydende Gemytternes Forbitring, Uro og andre befrygtende onde Suites, allernaadigst have funden for godt under den 28. Novembris i næstafvigte Aar en Commission allernaadigst at anordne og Commissarierne, i Kraft af det dennem meddelte Commissorio derhen at authorisere, at de oven-

¹⁾ Ledreborgske Mnskr.-Saml. 398 Fol.

bemeldte Tvistigheder med hvad dertil kan have givet Anledning skulde undersøge og begge Parter med hinanden confrontere, hvorefter ogsaa Commissarierne i allerunderdanigst Følge af saadan Vores allernaadigst Villie sig dette Værk med Møjsomhed have paataget, begge Parters Anliggende saavel formedelst de hørte mundtlige Recesser og den foretagne reciproque Confrontation, som og af de vidtløftige vexlede Skrifter noksom fornummet og begreben, samt de sluttede Acta med deres hosføjede Relation til Vores videre allernaadigste Resolution til Os allerunderdanigst have indsendt: Da, som Vi af alt dette paa den ene Side have fornummet, at al denne Splid og Uenighed haver haft sin Oprindelse dels af ilde og uden for deres rette Sammenhæng forstaaede og begrebne Expressioner, dels ogsaa af nogle trættekære og fredhadende Tilhøreres ugrundede Angivelser og Relationer, saa at, naar Sagen ret pondereres og ved Lyset beses, meget er bleven disputeret og klamret om en Del Ting, der vel kunde støde og roulere paa en og andre problematiske Bisager og Meninger, men dog ikke indeholde noget, der i sig selv er farligt og stridigt imod Troens Analogie eller og rører og hensigter til at omstøde dens rette og faste Grundvold, Og Vi paa den anden Side derhos nøje have overvejet og taget i allernaadigste Betragtning, at denne Sag ikke er af den Natur og Beskaffenhed, at den ved Vidners Afhørelse rettelig kan føres, forklares og afgøres, baade fordi deraf vilde gives Anledning til mangfoldige og hyppige sf Vidnerne aflæggende Eder, som dog, siden de uden Nød blev fordrede og deraf ingen Nytte kunde ventes, ere stridige imod al velskikket og anordnet Rettergangsmaade, saa og fordi Sagen i sig selv, hvorom der skulde vidnes, er af den Vigtighed, at den synes at gaa over Vidnerne Begreb, efterdi de fleste til deres Udsigende fremførte Punkter kunde tillige indeholde det, som var ondt og godt, sandt og usandt, og hvorover i det mindste nogle af Vidnerne kunde fristes med captieuse og deres Forstand overstigende

Spørgsmaal, at de derved kunde falde ligesom i Strikker og til deres Sjæls ubodelige Skade og Forlis begaa Mened, helst da endog en af Præsterne, som har klaget over falsk Lærdom, begynder selv at tvivle om sine Vidners Vished, foruden at ogsaa ved saadanne Eders Aflæggelse billig kunde være at befrygte, at det ene saavel som det andet Parti kunde have sine Vidner og Tilhængere, der enten ved den i alle Love saa højt forbudne forudgjorte Aftale, Indskydelse og Suggestion eller for Vild og Venskab Skyld, og paa det de ved det ene eller andet succumberende Partis Fald kunde finde sin Regning, maatte udsige det, som i sig selv var falsk og urigtigt, i Besynderlighed om man skulde lade dennem aflægge sin Ed, der uden Exception eller Restriction har villet sværge paa Ord, som for mange Aar paa ulige Steder og Tider ere forfaldne, eller og edelig har villet vidne om saadanne og de samme Ord uden ringeste Forandring, der af adskillige Personer paa adskillige Tider og Steder skal være udsagte, at Vi ikke skulle tale om den store Scandal, dette nødvendig maatte give, om man Tilhørerne uden Forskel vilde tillade deres Læreres Sandheds Vidnesbyrd ved deres for Retten tilbudne Vidnesbyrd for suspect og forkasteligt at angive og beskylde. Thi have Vi nu af ovenbemeldte højvigtige Aarsager og paa Samvittighedens Vegne allernaadigst funden fornøden og tjenlig saadan Vidnernes Afhørelse i disse Religions-Stridigheder at ophæve, men derimod forekomme alle højstskadelige Følger og næst Guds Bistand og Velsegnelse endogsaa i Religions-Sager at stifte Fred og Kærlighed i Vores Riger og Lande, allernaadigst resolveret i Sagen selv kongelig og efter den Os af Gud forlente højeste og uomskrænket Enevolds-Magt og Myndighed at decidere. Og er altsaa hermed Vores allernaadigste Villie og Befaling, at Geistligheden af begge med hinanden i Religions-Sager hidindtil uenige Partier efterdags skulde entholde sig fra at forkættre, forsmæde og bespotte hinanden eller den ene paa den anden at stikle, men de skulle alene be-

tjene sig af rene bibliske med den Augsborgiske Confession overenskommende Expressioner og Talemaader og altsaa efter Guds Ord og den bemeldte Augsborgiske Confession lære Sandhed, dog uden af Prædikestolene at forebringe Personalia eller at udvise menneskelige Passioner, som vel nedrive, men aldrig opbygge: Og befale Vi derhos hermed alvorlig og strengeligen, at alt dette, som om Præsterne her oven anført er, ligeledes in cathedra ved forefaldende Disputationer og ellers nøje skal iagttages og efterleves, efterdi ogsaa derfra, lige saa vel som af Prædikestolene, Gemytterne til Uenighed og Forbitring kunde ophidses. Og som hidindtil en Del Bøger i theologiske Materier ere blevne trykte og divulgerede, og hvoraf ligeledes er taget Anledning til Disputter og Tvistigheder i Religions-Sager, saa byde og befale Vi hermed alvorligen og strengeligen, at ingen Bøger maa af nogen udgives og til Trykken befordres uden foregaaende vedbørlig Censur, saasom Vi allernaadigst ville, at det dermed i alle Maader stricte efter Loven skal forholdes. Skulde ellers nogen af ovenbemeldte stridige Partier herefter formene sig at være beføjet over en eller anden at klage eller noget imod ham at forebringe, da maa og skal det under Vores højeste Unaade ikke ske af Prædikestolen eller ex cathedra, hvorved ikkun Folk forarges og forvirres, men saadan en klagende kan sig derom til behørige Steder adressere, da enhver skal vederfares det, som Ret og Skel med sig fører; og dersom en eller anden er saa formastelig og understaar sig imod dette Vores allernaadigst kongeeiige Forbud i Ord eller Gerninger at handle, da skal samme auses som den algemene Roligheds Forstyrre og efter den angrebne og fornærmede Dels eller og Vores derom befalede General-Fiscals bevislige Angivelse og Denunciation enten ved Pengemulkt eller Fængsel, eller og efter Sagens forefindende Beskaffenhed med Livsstraf, straffes og belægges. Hvorefter etc. Givet paa vort Slot Frederiksberg den 16. Dec. 1734.

[Paategning:] Denne Expedition er sket efter Hans Majestæts egenhændige i det tyske Sprog forfattede aller-naadigste Resolution, som Hans Majestæt tillige med Concepten, hvorudi De (o: Majestæten) et og andet med Deres høje Haand have tegnet, efter hosliggende 2de kongelige Billetter til hans Excellence Hr. Geheime-Raad Rosenkrantz af 7. og 14. Decembr: 1734¹⁾ har forlangt og igen allerunderdanigst bekommet tilbage, hvilket hermed testes af

P. Neve.

Læst i den kgl. Kommission 13. Januar 1735.

M. Woldike.

Da Kongen havde sendt Stolberg Decisionen, svarede denne (31. Dec. 1734): »Den gejstlige Decision er saaledes beskaffen, at jeg ikke kan skjønne andet, end at De nu vil faa Ro«.

Ro i Sindet kunde Kong Christian vel nok trænge til, thi han havde været stærkt optagen af Striden i den til hans Forsorg betroede Kirke. Hans Hjerte var hos Pietisterne; men naar han hørte, at Folk beskyldte ham for at ville indføre en ny Religion i Landet, saa gik det ham nær, da han vidste med sig selv, at denne Beskyldning var uretfærdig. Det han vilde, var at lede sit Folk til en dybere Religiositet og at føre Kristendommen videre ud i Livet, end Hævderne af »den rene Lære« hidtil havde formaaet.

Det har hidtil været antaget, at Kommissionen opløstes d. 13. Jan. 1735, efter at Kongens Decision var læst og ført til Protokols. Dette forholder sig dog ikke saaledes, da der findes en den 18. Febr. 1735 dateret Skrivelse fra Kommissionen til Generalfiskal Hans Ursin, hvorved ifølge Kongens Befaling en Extract af Decisionen meddeles ham, særlig med Hensyn til de Punkter i samme, der angik

¹⁾ Billetten af 14. Dec. har jeg ikke fundet.

Generalfiskalens Embede¹⁾. Skrivelsen er undertegnet af alle Kommissionens Medlemmer, ogsaa af Schulin, der ellers ikke vides at have haft noget med Kommissionen at gjøre siden dens første Møde.

Overskuer man Kommissionens Gang, da ses det, at de orthodoxe Præster ingenlunde havde tabt Modet eller frafaldet deres Klager, men at de under Paaberaabelse af deres Præste-Ed og de gjældende Kirkelove har indtaget en saa fast Position, at de ikke var lette at rokke, og at de støttede af Biskop Worm gjorde, hvad de formaaede for at udnytte Situationen til deres Fordel. Men ligesaa vist er det, at Kongen, stærkt paavirket af Grev Stolberg, var kommen til det Resultat, at Præsternes Klager som oftest havde saa lidt at grunde sig paa, at de nærmest var et Vidnesbyrd om, at det kun stod ringe til med Klagernes egen Kristendom²⁾. Ikke uden Grund kan det derfor siges, at Kommissionens Undersøgelser har bidraget til, at Christian VI i den følgende Tid mere afgjort end forhen blev Pietismens erklærede Beskytter. Men for øvrigt kunde en orthodox Præst nu som før uden Ulæmpe fortsætte sin Gjerning, naar han kun afholdt sig fra Udfald paa Prædikestolen mod Pietisterne. En anden Sag var det, at Kandidater, der skulde søge Embede, sikrest kom frem, naar de havde gjort sig bemærkede som Tilhængere af Pietismen. Men en udpræget antipietistisk Holdning kunde dog til Tider være en Anbefaling til Befordring. Bekjendt er det saaledes, at Kongen for at faa Hr. Andreas Wøldike bort fra Holmens Prædikestol gjorde ham til Biskop i Viborg³⁾, og senere Sognepræsten ved Frue Kirke i Kbh., Hr. N. Dorph, til Biskop i Christiania. Baltzer Seckmann, dansk Præst ved Garnisonskirken og ivrig Antipietist, gjordes til Stlfts-

¹⁾ Afskrift i Gl. kgl. Saml. 1496. 4to (sidste Blad).

²⁾ E. Holm, Danmark-Norges Hist. 1720—1814. II, 623.

³⁾ Se herom Kongens karakteristiske Brev til J. L. Holstein (Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 214—5).

provst i Aalborg. En af de Akademikere, der 1733—4 havde voldt mest Uro ved sine Angreb paa Pietismen, havde dette at takke for, at han blev kaldet til et Rektorat, som han maaske ellers ikke havde faaet. Den 12. Maj 1737 skrev Kongen nemlig til Holstein, der nu var Oversekretær i Kancelliet: »Rektoren i Slagelse skal være død; her vil nu være en god Lejlighed til at anbringe Mag. [Holger] Nyholm, der skal gjøre det Godes Fremgang megen Skade; han trækker næsten alle Studenterne til sig og bibringer dem mange daarlige Grundsætninger («böse Principia»). Han siges et søge om at blive Rektor i Slagelse. Gid De vilde antyde for Biskoppen, at Vi gjerne ser, at han sætter Nyholm derhen. Men det maatte antydes for Nyholm, at han skal blive ved sin Skole, men ikke undervise Studenter«. To Dage efter skrev Kongen til Holstein: »At Nyholm med stor Glæde har modtaget Rektoratet, har været Os meget kjært at erfare, som ogsaa at Biskoppen anser Nyholm for saa dygtig«¹⁾.

Man ser altsaa, at det særlig gjaldt for Kongen at faa Pietismens ivrigste Modstandere bort fra Kjøbenhavn, hvor Modstanden mod denne Retning havde været stærkest.

Tillæg.

Følgende Breve vedrørende kirkelige Forhold 1733—34 er dels Prøver af Christian VI's Ordre til Geh.-Raad Iver Rosenkrantz angaaende Reskripter og Forordninger, Kongen ønskede udstedte, dels Skrivelser fra Grev Stolberg-Wernigerode angaaende Spørgsmaal og Overvejelser, som den kgl. Kommission gav Anledning til. De første er hentede fra indenlandske Samlinger (Rigsarkivet og Mnskr.-Saml. paa Ledreborg), de sidste (tildels i Udtog og Oversættelse) fra Arkivet i Wernigerode.

¹⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 274—5. Jvf. Kh. Sml. 3. R. III, 826.

1.

Christian VI til Geh.-Raad I. Rosenkrantz.

Egenhändig. Udat. (Okt. 1733).

Hierbey folgen die Papieren, welche der Bischoff Worm uns vergangenen Freytag auf Friderichsberg übergeben, angehend den Cappellan Holst bey Trinitatis Kirche in Copenhagen. Wir finden des Cappellans conduite extraordinair und nicht zu excusiren.

Wir haben die sache wohl überlegt mit Gott und unsern gewissen. Und wollen ausz besonderen gnaden, und ob wohl der Cappellan ein viel ärgeres verdient hätte, doch weil er bey uns um gnade angehalten, und der liebe Gott uns glücklich zu hause gebracht, wir auch mehr lust zur gnade als schärffe haben, so gehet unser wille und befehl dahin erst, dasz der Bischoff ermänten Capellan vor sich fordere und ihm, in bey-seyn anderer Priester ausz der stadt, reprimandire über seine letzthin gehaltene predigt, und dasz er nach diesen sich nicht sollte unterstehen mehr dergleichen öffentlich zu lehren, fals er sich nicht unser höchsten ungnade unterwerffen wolle; wen er sich aber aller anzüglichen reden enthalten wolte, so wolten wir ihm hiermit von aller weiter verdienster straffe befreyen ausz gnaden, und solte er bey seiner gemeine bleiben nach wie vor.

Weil er sich auch über die absolution einen scrupel machte, so möchte er, bisz er sich darüber gefast hätte, der absolution mit beding bedienen, auch diejenigen, welche er fünde und gewisz währe, dasz sie keine wahre hertzliche busze thäten, von der beicht und heiligen abendmahl abweiszen, bisz sie ihr leben enderten. Dieses sind kürztlich die sachen, welche durch ein rescript ausz der Cantzelley dem Bischof Worm weitläuftiger sollen anbefohlen werden¹⁾.

¹⁾ Rescript af 13. Okt. 1733 (se Kh. Sml. 5. IV, 325—6).

Hernach soll eine Order aufgesetzt, welche darnach soll gedruckt werden, an allen geistlichen in beyden Königreichen, dasz sie sich alles scheltens und polterns auf der Cantzel und sonderlich gegen die so genandten pietisten enthalten solten unter der straffe dasz erste mahl 50 Rthlr. an dasz nechste Hospital zu bezahlen, dasz zweyte mahl 100 Rthlr. und dasz dritte mahl der gänzlichen remotion, worauf alle Bischoffe sollen acht geben, dasz dieser unser wille nachgelebet werde, fals sie sich nicht wollen mit-schuldig machen¹⁾).

2.

Christian VI til Geh.-Raad Rosenkrantz.

Friedensburg 10. Novbr. 1733

Weilen der alte Probst Reinberg in Copenhagen, und andere Priester daselbst, sich nicht gantz enthalten können aller unnützen Reden auf den Cantzeln, welche auch sollen gesagt haben, dass man hätte ihnen den Mund verstopft, wodurch sie vermuthlich auf unsere letzte Verordnung zielen; also wollen Wir, dass der Geheimteracht in unserm Nahmen dem Bischoff Worm [befehle, dass er] sie noch einmahl warnen soll, die welche so gesprochen, sie möchten sich in acht nehmen, wenn sie nicht sichs selber wolten zuschreiben das Unheil, so ihnen begegnen konte. Auch wollen Wir, dass der Bischoff den alten Probst fragen soll, ob er vergangenen Sonntag vor 8 Tagen eine geistliche und eine weltliche Fabel auf der Cantzel hervorgebracht: worin selbige bestanden, und wohin er damit geziehlet hätte. Wir finden auch höchst nöthig, dass der Geheimteracht Rosenkrantz denen Professoren Theologiæ bedeute, dass sie denen Studiosis Theologiæ, welche dermahleins Priester-Dienste suchen wollen, in unserm Nahmen sagen sollen, dass sie sich der wahren Gottesfurcht befleissigen müssen, fals sie wolten geholffen werden.

¹⁾ Rescript af 7. Okt. 1733 (se foran, S. 537).

3.

Biskop Worm til Geh.-Raad Rosenkrantz.

Kopenhagen 13. Novbr. 1733.

Hoch Wohlgebohrner Herr!

Nachdem ich von Sr Königl. M: allergnädigstem Befehl durch Ew. Excellence verständiget worden, habe ich den Stifts-Probst Mag: Reenberg gefragt, ob er nicht in der am Sonntag vor 8 Tagen gehaltenen Predigt gesagt habe, der Mund seye ihm gestopfet, und ob er sich nicht zweyer fabeln bedienet, deren die eine geistlich und die andere weltlich.

Das erstere leugnete er gänztlig, und dieweil ich den Tag in der Kircken gewesen, und mit aller Aufmercksamkeit seine Predigt angehöret, so heisset mich die Wahrheit und mein Gewissen hiermit zeugen, wie ich auf keinerley Weise habe mercken können, dass er etwas dergleichen geredet.

Das andere gestunde er zu, als welches sich auch also befunden; damit man aber sehen kann, auf was arth die zwey fabeln oder gleichnisse angeführet worden, so folget hierbey die Abschrift der gesammten Predigt zur allergnädigsten Nachsicht; solche ist mir diesen Tag ~~ver-~~ dem Stifts-Probst nach meinem Begehren zugesendet worden.

Ich habe also so wohl bemeldten Stifts-Probst als allen andern Stadt-Pfarr-Herren S^r K: M: allergnädigsten Willen vorgehalten, nemlich, dass sie S^r K: M: allergnädigsten Verordnung vom 7ten letztverwichenen Octob: genau nachleben solten, und sich vorsehen, auf was arth die Predigten eingerichtet wären, sofern sie sich nicht selbstn wolten zuschreiben, was sonstn heraus erfolgen könnte. Sie versicherten alle, dass sie solchem S^r K: M: Befehl nachkommen wolten. Die Pfarr-Herren von mir ersuchet, sie möchten ihren Mit-Brüdern und Mit-Dienern am Wort vor angeführten Sr Konig^{en} Maj^{ts} allergnädigsten Befehl kund

machen, so auch von ihnen ausser Zweifel wird geschehen seyn.

Also will ich allerunterthänigst verhoffen, dass was S^e K: M: allergnädigst befohlen haben, von mir in der allertiefsten Unterthänigkeit nachgelebet worden ist; der ich anbey, nechst beständigen geistlichen und ewigen Wohlseyns treuhertziger Anwünschung, allstets mit grosser Veneration verbleibe (etc.).

C. W. Worm¹⁾.

4.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 17. Dec. 1733.

Ew. König. Maj. allergnädigstes Schreiben habe ich gestern abermahls in allen Respect erhalten, und ersehen, dass sich noch keiner angegeben, der falsche Lehre produciret. Dass aber Ew. König. Maj. noch zur Zeit mit äuserl. Dingen keine Reformation fürzunehmen gedencken, ist meines Erachtens sehr guth, in dem dadurch nichts reelles gebessert wird, wenn die Priesterschaft nach wie vor nichts tauget, zu dem wurde ein gantz neues Rituale auf einmahl viel Lärm geben, und ist demnach ein Appendix oder Declaration des alten besser. Ich will indessen befohlener massen einen Entwurff machen, welchen Ew. König. Maj. ansehen, und bis zu gelegener Zeit hinlegen könnten²⁾. Aber Allergn. HErr, einige Anstalten zu tüchtigen Leuthen zu machen, dass die Seelen Dero Unterthanen besser versorget, Ew. König. Maj. Selbst aber eine Clerisey überkommen, die Gott und den König zu fürchten und zu ehren wissen, ist meiner Einsicht nach eines der nöthigsten Stücke in Dero Reiche, in dem die Verabsäumung der

¹⁾ Dette Brev, som findes i Ark. i Wernigerode, er vistnok en Oversættelse af en dansk Original.

²⁾ Den 26. Dec. 1733 svarede Kongen, at det glædede ham, at Stolberg var af hans Mening, at der for Tiden ingen Ændringer var at gøre. »Naar jeg faar deres Tanker, vil jeg se, hvad der er at gøre ved Ritualet».

Seelen für Gott ein Mord nach denen Ausdrücken der heil. Schrift ist. Der Gehorsam der Clerisey ist auch die wichtigste Stütze der Souverainité, den man von einem weltlich gesinnten niemals fern zu hoffen hat.

Sluttelig anbefales Grev Hohenfeld, der intet har. Kongen bedes om at tage sig af ham »ob der Religion wegen«. Han er beslægtet med Gersdorferne.

5.

G. W. Baron v. Söhlenthal til Kongen.

Frederiksberg 20. Dec. 1733.

Söhlenthal sender Kongen det latinske Kirkeritual, da han intet dansk har kunnet faa. Præste-Eden har han for Tydeligheds Skyld oversat paa Tydsk. Kongen vil kunne se, at Præsterne vil kunne beholde deres Blod med god Samvittighed saa længe, indtil det er fastslaaet 1. at falske Lærdomme gaa i Svang; 2. at D. K. Maj. uagtet alle Forestillinger ikke vil afskaffe disse, og 3. at man vil tvinge Præsterne til at bifalde saadanne vildfarende Lærdomme. — Det første er endnu ikke slaaet fast; de to andre existere ikke. Söhlenthal indser altsaa ikke, hvorledes man kan be-
raabe sig paa Præste-Eden. Han har, med H. t. hvad man har meldt Kongen om en mulig opstaaende Uro i Anledning af Kommissionen, alvorlig overvejet Sagen og fremstillet den for Gud »i Bøn efter min Svaghed«, og sender nu Kongen sit Udkast »i alle Stykker kristeligt og orthodoxt, saa ingen kan sige noget«. Kongen maa selv dømme.

»Das mir Allergnädigst zugeschickte Bedencken wird sobald als möglich durchlesen, und Ew. Königl. Mayt. meine allerunt. Meynung darüber allergehors. eröffnen, unterdessen aber mir gegen den Hof-Prediger Blum niemals etwas davon merken lassen«¹⁾.

G. W. B. v. Söhlenthal.

¹⁾ Formodentlig har Kongen anset Blume for Forfatter af denne Betænkning, der maaske er det »Forslag«, som omtales i Stolbergs Brev af 7. Jan. 34 (se ndf. S. 749).

Vedlagt findes Söhlenthals Forslag:

I Anledning af det udsprede ved Kommissionen foranledigede Rygte, at Kongen vil forandre Læren, maa Kongen erklære den evangeliske Religion efter Guds Ord og Conf. Aug. for uforbederlig. Kommissionen havde været nødvendig, da de fleste Præster i Kbhvn. havde klaget over falsk Lære og Kjætterier, hvorved Uro var opstaaet, som bedst af en Kommission grundigt og upartisk kunde fjernes, og en Grændse sættes for falske Beskyldninger. Kongen ønsker intet hellere end at udbrede Guds Rige og lede Undersaatterne paa den smalle Livets Vej. Den, der for Fremtiden taler om, at Kongen vil ændre Religionen, skal anklages for Majestætsfornærmelse.

Stolbergs Ytringer angaaende ovenstaaende Forslag:

Wernigerode 19. Jan. 1734.

Hvad Söhlenthals Udkast til et Patent angaar, saa kommer det an paa, »ob die Verbitterung und ein ungebührlisches Raisonniren wegen der niedergesetzten Commission sehr gross ist, in dem Falle hätte dergleichen Edict einen reellen Nutzen; wo aber dieses nicht ist, so excusiret man sich nicht gerne gegen seine Untherthanen; solle das Edict aber publiciret werden, so wäre der Schluss zu moderiren; denn ein crimen læsæ Majestatis daraus zumachen wäre meines Erachtens ein wenig zu hart«¹⁾.

6.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 27. Dec. 1733²⁾.

— — Die Commission betreffend so haben E. K. M. gar wohl verordnet die Priester per individuum zu vernehmen, ich bitte aber, die Sache gantz langsam tractiren zu lassen, dass das erste Feuer ein wenig verrauche, und

¹⁾ Noget Edict af den foreslaaede Art vides ikke at være udstedt.

²⁾ Svar paa Kongens Skrivelser af 12. og 19. Dec. St. udtaler sig først udførlig om Frawen (meddelt foran, S. 564).

wie E. K. M. höchst weislich das Corpus der lärmenden Priesterschaft durch die Ordre von 11. Decbr. getrennet, so will nun nöthig seyn, dass [man] wider sein gar zu generales Angeben etwas specieller einrichte und bedürffendes Falles gehörig bescheinige, da denn die Commission nach der heil. Schrift und der Augsb. Conf. quaestiones aus denen Beschuldigungen ziehen könnte, worüber die beschuldigten in beyder Theile Gegenwarth sich zu erklären hätten, dass aller Feder-Krieg vermieden würde, auch alle allotria wegfielen, da denn acta zu E. K. M. hohen Einsicht und decision eingeschicket werden müssten, ehe und bevor aber eine finale Resolution gegeben würde, so bitte alleruntert. um Communication der Acten, da ich das allergn. Vertrauen, so E. K. M. zu mir tragen, in etwas zu meritiren, nach erlangter Einsicht von Gott, mich euserst bestreben werde, ia! wenn es die Noth erfordert, gerne hinein kommen will. Für alle Drohungen und besorgende Revolte haben E. K. M. nicht zusorgen, sprengen die Priester das Volck auf, und man kan es ihnen beweisen, so schicket man sie als Revoltanter nach dem Holm; der peuple ist aber durch die Milice leicht im Zaum zu halten. Die Personen in der Comm. zu verändern ist kein Rath, denn das hiesse E. K. M. fürscreiben. Die allegirten Bücher wollte mir wohl allerunterthänigst ausbitten zn sehen, was darin erhalten.

Die Anstalten zu Erlangung besserer Subjecten zu geistl. Ämtern ist, meiner Einsicht nach, das allernothwendigste, und keine Zeith zu verabsäumen; dass es aber bey ietzigen Coniuncturen nicht neuen Larm mache, so hielte dafür, E. K. M. schickten nur für das erste durch Söhlenthal oder einen andern, worauf Niemand regardirte, ein paar Subjecta mir zu, die ich von hier nach Halle brächte, und in einigen Wochen wieder welche; so würde es Niemand gewahr; die 1000 Thlr. deutsch Geld aber, so Sie daran wenden, wird Gott 1000fach ersetzen.

Den Priester Eyd habe in dem Rituale nachgelesen,

derselve ist guth, in dem E. K. M. wider Gottes Worth und die Augsp. Conf. nichts verlangen.

(Derefter følger bl. a. Raad om, hvorledes Kongen paa en god Maade kunde faa Geh.-Raad Söhlenthal fjernet fra hans hidtilværende Stilling¹).

7.

Stolberg til Christian VI.

Udat. (omtr. 30. Dec. 1733).

St. takker for Forhørsberetningerne af 15., 18., 22. Dec. 33. Det vil falde Gejstligheden svært at justificere sine Udtalelser. Modparten maa have Meddelelse om, hvad der er indgivet, dernæst selv ad protocollum eller skriftlig erklære sig uden »Anzüglichkeiten«, »worauf durch eine einzige Resolution die ganze Sache zu heben steht«. — E. K. M. ist allergn. bekannt, dass

(1) in allen Ländern, wo Gott sein Reich gebaut, noch biss jetzo üblich, dass man rechtschaffene Prediger der falschen Lehre beschuldiget und zwar, so wie in Dänemarck geschiehet, sonderlich in den Puncten von der Rechtfertigung, guten Wercken, Beicht und Abendmahl. Denn alle, welche das Werck Gottes ernstlich treiben, dringen darauff, es sey nicht hinlänglich nur oben hinn so zu dencken und zu sagen: ich werde ohne mein Verdienst durch Christum gerecht, sondern es müsste eben der Glaube, durch den wir ohne Wercke gerecht werden, das böse Hertze ändern, Actor. XV v. 9. Hieraus fliesset nun von selbst eine ernstliche Bemühung Gottes Gebothe zu halten, welche man auch wirklich halten kann, 1 Joh. 2, 4 und 3, 5 sq., obgleich auch Gläubige noch Fehler an sich haben, wie ein wohl geartetes Kindt wahrhaftig des Vaters-Willen thun kan, und auch thut, obschon der Vater manches übersehen muss.

¹) Foran S. 566 Not. 2 er dette henført til Kongens Raadgiver i kirkelige Sager, Baron G. W. Söhlenthal, medens det sikkert gjælder Broderen H. F. Söhlenthal (s. D. biogr. Lex. XVII, 42—3).

Wer nun das rechte innere Christenthum, so in einem wahrhaftig geänderten Herten besteht, erfahren, bedienet sich der Beicht und des Abendmahls nicht mehr, wie vorhin, nur nach der Gewohnheit und ohne reelle Vermehrung der Liebe Gottes, sondern er verabscheuet alles opus operatum, und suchet überall in seinem Gottes-Dienst den rechten Kern, welcher ist die innere Vermehrung und Besserung seines Hertzens und Wandels.

Hieraus nehmen nun Christl. Lehrer Gelegenheit, diejenige [zu rügen], so ein ernstl. Chrth. suchen zu lästern, als wären sie in der Lehre der Rechtfertigung nicht richtig, als wollten sie eine totale Vollkommenheit haben, als verachteten sie die Gnaden-Mittel, und stabilirten den Separatismum.

(2) Kann es seyn, dass jemand in Articulis, so NB. den Glaubens-Grund nicht umstossen, irret, und doch ernstl. Gott fürchtet, sonderlich findet man dergleichen unter gemeinen Leuthen, dahero könnte wohl einer oder der andere die Wiederbringung aller Dinge oder die Erlösung aus der Hölle statuiren, welcher zwar hierinnen irrete, aber deswegen jedoch nicht zu verwerfen ist.

(3) Geschiehet es vielmahls, dass gemeine Leute, wenn sie sich bekehren, von diesem oder jenem Lehr-Satze sehr incommode Expressionen führen, aber einen unschuldigen Sinn darunter haben; denn wer kann von solchen eine rechte Theologische Accuratesse in Ausdrückung fordern, welche allein auf Akademien gelernet werden; wann man solchen Gemüthern aber die Redens-Arthen mit Liebe expliciret, so nehmen sie solche gar geschwinde an.

(4) Geschiehet es gar wohl, dass gute Gemüther, wenn sie den Greuel der heuchlerischen und bloss äusserl. Wesens des Chrth. erkennen, auf die andere Seite zu weit ausweichen, und von dem äusseren Gottes Dienst nicht mit Ehrerbietung genug reden, so muss man solche nicht als Ketzer tractiren, sondern, wie gesagt, durch Liebe zurechte weisen.

(5) Wann E. K. M. diese Cautelen durch die Commission werden beobachten lassen, so bin ich fast gewiss, dass alle accusationes der Geistlichkeit wegfallen werden. Solte aber jemand wider Verhoffen, under dem Prætext der Gottes-Furcht, würrckliche böse Intentiones haben, sich auch ärgerlich im Leben aufführen, so præjudiciret dieses dem rechtschaffenen Chrth. so wenig, als es Christo præjudiciret hat, dass Judas under seinen Jüngern war. Gott machet auch solche Leuthe gar baldte offenbahr, und lasset sie der weltl^{en} Obrigkeit in die Hände fallen.

8.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 7. Jan. 1734¹⁾.

— — St. tilbagesender »Unmassgeblicher Vorschlag vom Heil. Predig-Amt« (af en unævnt Forfatter) tilsendt ham af Kongen og bemærker derom:

Præste-Embedets Fordærvelse er i nogle Henseender godt skildret; men Forslagene til Forbedringer forudsætter, at man allerede har gode Stud. Theol., gode Professorer, Biskopper, Provster, Præster og Lærere; thi i Mangel deraf vil de allerbedste Anordninger ikke være til nogen Nytte. Det kommer altsaa an paa, hvorledes Ds. Maj. skal faa fat paa saadanne Subjecter, og jeg veed ikke andet Middel end »entweder noch ein Paar gute Professores in das Land zu ziehen, oder den Hallischen Vorschlag zu accipiren«²⁾. Det første er dyrest, indtil Pladser bliver vacante; det andet vil vare et Par Aar. Henstilles til Kongens Overvejelse.

I Opsatsen er der visse gode Forslag: 1. At anbefale Bisper og Provster at føre nøje Opsyn med Præsternes Liv og at gaa skarpere løs paa offentlige Forargelser. 2.

¹⁾ Svar paa Kongens Brev af 26. Dec. 33.

²⁾ Nemlig at sende Studenter til Studering i Halle, hvorimod der fra ældre Tid existerede Forbud.

At anordne Katekisationer. 3. Ved indtrædende Vacanser at dele de Sogne, der er for store. 4. at udbrede Guds Ord, Arnds Sande Christendom og deslige skønne praktiske Bøger.

Forbuddet mod Halle er en stor Hindring, og Gud har i Sandhed nu de sidste 40 Aar brugt Halle til at danne tro Tjenere til at arbejde i hans Rige, og jeg og alle, som uden Fordomme have prøvet deres Sætninger efter Skriften, ere overbeviste om, at de ikke i noget Stykke afvige fra Luther, langt mindre fra den hell. Skrift, at altsaa dette Edict er højst skadeligt, ja sekterisk. »Es wäre ihm, nach meinem ohnmassgebl. Rath, aber also abzuhelfen: Wenn Ew. K. M. noch einen neuen Befehl ediren liessen, dass keine als tüchtige Subjecta zu geistl. Aemtern befördert werden solten, und solte, wenn ein Subjectum gehörige Tüchtigkeit hätte, nicht angesehen werden, an welchen Orten er studieret habe; so würde das gefährliche Edict, ohne Halle zu benennen, und ohne Dero Respect zu laediren, tacite aufgehoben«, — tillige anbefales at indskærpe den omhyggelige Besættelse af Præste-Embederne. »Gewiss Allernäd. Herr! werden Sie in denen Dingen, so Gottes seyn, für demselben treu und lauter erfunden, so werden Sie nicht allein an ihrer hohen Seelen, sondern auch in allen irdischen den Seegen davon tragen; die Exempel hiervon sind in denen Büchern der Chronic und der Könige im heil. Schrift so sorgsam angeführet«.

Vedlagt findes foruden ovennævnte »Unmassgebl. Vorschlag« et »Pro Memoria« (uden Forf.-Navn, men ikke usandsynlig af Söhlenthal), hvori det hedder: »Ich halte er nicht für gut, diesen Vorschlag genau zu censuriren, weil etwa dadurch das Vertrauen des Königs zu H. Prof. Reussen möchte können geschwächt werden; welches doch itzo gar nicht de tempore wäre, da Ihr. Maj. noch keine andere gute Theologos habe, dahero mein unterth. ohnmassgebl. Rath wäre, nur en general folgendes zu melden (og dernæst følger, hvad der staar i St.s Brev om Halle, kun med

den Tilføjelse, at »Reuss jo kunde foreslaa de fromme Kandidater«).

9.

Christian VI til Geh.-Raad Rosenkrantz.

Frderichsberg 19. Jan. 1734.

Mein lieber Geheimteracht!

Da der Geheimteracht Ludwig Pless seine Dimission genommen¹⁾, als wird in der Dänschen Cantzelley an allen Collegien eine Order müssen aufgesetzt werden, worin ihnen angedeütet wird, dasz sie nach diesen, was die Cammersachen angeht, nicht mehr an ihm, sondern an die 3 ersten vom Cammer-Collegio, als da ist den Conferentz-teracht Bierregaard, Etatzteracht Bornemann und Etatzteracht Thott, alles adressiren sollen, welche uns hernach von allen am Montag Nachmittag referiren sollen, gleich wie solches von die ehmaligen Deputirten der Rente-Cammer in Zeiten unsers in Gott ruhenden Herrn Vaters geschehen ist.

Morgen reisen wir nach Friedensburg, und werden also künftigen Sonnabend erst Conseil halten.

Da der Priester Ewald beym Waisenhause sich auch über den Beichtstuhl Gewissen macht, er aber ein frommer und rechtschaffener Mann sonst ist, uns auch nicht vorbey gegangen²⁾, sondern um Dispensation bittet, als wollen wir, dass eine Order an die sämbtlichen Directeurs vom Waisenhaus soll aufgesetzt werden, dass sie hätten ein ander tüchtiges subjectum für zu schlagen zum Capellan, welcher 200 Rthl. jährlich haben soll von Ewald seinen Lohn, so dass Ewald nur in allen 300 Rthl. Lohn behielte und die Kirchen-Taffel, welche ihm zu gelegt ist. Ewald verrichtete den nichts, biss er sich eines bessern bedacht, als die Predigten und cathechisirte; der Capellan aber müste predigen, cathechisiren, beichtsitzen und alle übrige

¹⁾ Se H. L. Møller, S. 56.

²⁾ Som Ole Hersleb.

acta ministerialia verrichten. Ich bin Meines lieben Geheimterahts

Wohl affectionirter

Friederichsberg d. 19ten Jan. a. 1734.

Christian R.¹⁾

10.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 30. Jan. 1734.

St. svarer paa Kongens Brev af 23. Jan. bl. a. følgende: Resolutionen m. H. t. Ewald er kristelig og naadig; men Historien med Sangbogen har gjort mig meget forskrækket. Jeg vil ikke haabe, Manden er skyldig; men skulde det være, saa bør han i Sandhed straffes haardt; thi at begaa Falsk er ikke en Kristens Værk, men et ondt Menneskes og en jesuitisk Yngels. Har han blot ladet Titelbladet censurere og ikke Værket selv, saa er han ikke redelig og altsaa haardt at straffe, for at D. K. Maj. offentlig maa vise, at De søger at befordre det retskafne, sande Væsen, men ikke onde Folk, og det er, hvad jeg i min sidste Note m. H. til Kommissionen allerund. har anført, at Hyklere tidsnok røber sig selv, naar man bare har Taalmodighed »und nicht das Gute mit dem Schein des Bösen ersticket«. Dog haaber jeg, at Manden er uskyldig. — Forslagene til at opjælpe den danske Kirke har St. endnu ikke læst.

(De nævnte »Forslag« maa vistnok være en Forestilling af Biskop Worm, angaaende hvilken Stolberg i en vedlagt, udateret Koncept ytrer):

Præsterne beraabe sig alle i deres Gendrivelses paa deres Præsteed og Konstitutionen, men fejle i Anvend.; thi først maatte vises, at der virkelig er falske Lærere i Landet, og saa maatte Elenchus udføres med Klogskab, alle Personalia undgaas, og Sagerne paa Prædikestolen kun træktes tetisk. »Deri er jeg af Hr. Worms Mening, at man forbyder alle Præster offentlig at dolere over falsk Lære,

¹⁾ Orig. i Ledreborgske Saml. 398 Fol. Jvfr. Kh. Sml. 4. R. III, 66.

men henviser dem til, at de maa bringe deres Besværinger til kgl. Maj. el. den, hvem de allernaadigst blive befalede. M. H. til Forsamlinger indrømmer Hr. Worm, at ikke blot Husfædre med deres Domestiquer, men ogsaa nok 5 à 6 bekendte kan [have Lov til at] bede med hverandre og læse Guds Ord, kun Kvindekønnet skal ikke komme dertil (darzu kommen), og man maa ikke holde deslige Sammenkomster om Aftenen. Men efter min ringe Mening er i dette Stykke intet at forordne, førend man kan vise virkelige Excesser, som ere skete ved Aften-Forsamlinger af begge Køn. De første Kristne havde alle idet mindste de fleste af deres Sammenkomster om Natten. En saadan Forsamling er ogsaa »eine wilkürliche Societæt«, hvortil Tid for største Delen bliver taget, naar saadant er practicabelt efter de jordiske Forhold. De have et godt Formaal, og kunne altsaa ikke med god Føje forstyrres, førend Uordener opstaa derved. Paa de Steder, hvor halve, ja hele Nætter tilbringes med Karneval, Opera og Komedie og deslige, som alle give Lejlighed til allehaande »Unfug«, siger ingen noget. Hvorfor skal det saa nu kun være farligt, naar begge Køn kommer sammen for at bede? Deres K. M. gør altsaa »ohnmassgeblich« bedst i at lade Samvittighederne have behørig Frihed i alle Stykker, og først da at forordne noget, naar De ser, at der virkelig foregaar »Bosheiten«. »Zudem bin ich gewiss, dass, wenn es die ordentliche Berufsarbeit zu liesse, so würde kein Christ den Abend erwählen, sondern sie dürfen das Licht nicht scheuen, die ordentliche Arbeit erst ab zu warten. Werden alle Bälle und Spiel-Assembleen des Abends angestellet unter beyderley Geschlecht, solte dann nun Gott nicht eben das Recht haben, dass man ihm eine solche Zeit widme? Ein solches kan ich nicht begreifen.

11.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 8. Marts 1734.

St. har læst de tilsendte Bøger, en ny Salmebog og Traktaten om de 8 Saligheder; da den første allerede 1712 er udgivet 1ste Gang af en Præst i det Slesvigske, og 1717 eftertrykt i Flensborg, kan den manglende Forbøn for E. Kongl. M. ej lægges E. Ewald til Last; men den paa Titelbladet værende Tilladelse af Summus Theologus Steenbuch kan han ej godtgjøre, og i Traktaten (som Stolberg allerede har faaet fra Grev Reus) findes nogle urimelige Udtryk, som maa holdes Forfatt., der skal være en Herrnhuter ved Navn Chr. David, tilgode, da han som Udlænding vel endnu ikke er Sproget ret mægtig, og som en, der ej har studeret, ikke er ret Herre over Distinktionerne; men Hr. E. Ewald, som har gjort Fortalen, skulde have rettet saadant og ikke ladet Værket trykke uden Censur med en fremmed Stad foran. Derfor bør han have »einen leidlichen Straff« for at gøre ham forsigtigere i Fremtiden og godtgøre for al Verden, at Eders Kgl. Maj. kun vil protegere det sande gode, men ikke Personernes Fejl. — Ved den allern. Ordre til Kommissionen angaaende Afhøring af Vidner¹⁾ finder jeg ikke det mindste at bemærke.

12.

Stolberg til Christian VI.

Udat. (Marts 1734).

St. remitterer Hr. Chr. Reenbergs Klageposter; finder kun daarlig Grund til hans Klager mod Ewald og Holst, »dass er alles auf hören sagen bauen will, welches ein schlechtes Fundament ist jemand zum Ketzer zu machen«. Reenberg regner blandt Kætterier de evidenteste guddommelige Sandheder (Exemplar anføres), Viden opblæser; det

¹⁾ Se foran, S. 684.

er altsaa sandt, at Lærdom er en stor Hindring for Omvendelse. Derimod naar en Lærd har omvendt sig, og Lærdommen altsaa er bleven helliget, fører en saadan en overordentlig stor Nytte med sig. — — »Es ist ein ausgemachter Satz, dass theologice ein jeder für gottloss zu halten, biss das contrarium erwiesen worden, weil alle Menschen in Adam gefallen sind; in foro civili aber kehret man es billig um«.

13.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 15. April 1734¹⁾.

— — Was nun die Abhörung der Zeugen für die schreyende Geistlichkeit betrifft, so komt es auf die Puncte an, ob der Richter solche für relevant achtet oder nicht, in welchem Falle sie zu unternehmen wäre, damit niemand sich beklagen kann, er seye nicht sattsam gehört; die Abhörung aber, wann sie nöthig erachtet wird, müste allerdings für der Commission geschehen. Wegen Abstellung des Lermes unter dem Volcke habe meine allerunt. Meynung in Nr. 13²⁾ gemeldet, und könnte hinten nach noch wohl angehangen werden: Wer nun sich unterstehen wird weiter von solcher Lehre und einer neuen Religion zu sprechen, der solte hart bestraffet werden. Die Historie mit der Spreu ist malitieux³⁾, wann sie auf diese geistliche Sache ziehlen soll; soll sie aber der Königin Mayestæt Devotion und Begierde zur Kirche anzeichen, so wäre sie zu dulden. Da sie nun so zweideutig, so wäre am besten, man übersehe sie. Es ist gewiss, dass wann man Gott fürchten will, man Nachrede bey der Welt dulden muss, man seye hoch oder niedrig.

¹⁾ Svar paa Kongens Brev af 3. Apr. (ankom til Wernigerode 11. Apr.).

²⁾ For lettere Henvisnings Skyld plejede baade Stolberg og Kongen at numerere deres Breve

³⁾ Vistnok Hentydning til en af de haandskrevne Pamfleter, der løb om blandt Folk.

14.

Christian VI til Geh.-Raad Rosenkrantz.

Egenhændig. Udat. (April 1734).

Weil die commission so bestellt ist, die Klagen über falsche Lehren anzuhören und davon an uns allerunterthänigst bericht abzustatten, so lange ist mit der confrontation aufgehalten worden, dasz ihr Bericht wohl noch so bald nicht über alles wird einkommen können. Die animositeten der geistlichkeit und studenten aber sehr weit gehet, als finden wir höchst nöthig, dasz zwey Orders aufgesetzt und zu unser unterschrift uns eingeliefert werden, die eine an dem Bischoff Worm, die andere aber an der sämtlichen Universitet und derselben professoren, worin ihnen anbefohlen wird, dasz sie dahin sehen sollen, dasz die biszhero unter der geistlichkeit obschwebende Differentien und disputen ruhen sollen, dasz die professores Theologiæ, prediger und studenten sich nicht unterstehen sollen bey verlust ihrer chargen, und der studenten bey verlust ihrer künftigen beforderung etwasz von diesen biszhero obschwebende disputen so wohl auf der Cantzel als Cateder hervor zu bringen, noch sonst auf andere weisze sich in die disput mit gewalt oder List zu meliren, fals sie nicht wollen angesehen sein als unsers verbohts muhtwillige übertreters, und alle jetzt besitzende oder künftig zu hoffende chargen verlustig zu sein. Sonderlich aber wollen wir dieses preposito oder Kloster Probst Nolti¹⁾ anbefohlen haben, dasz er die Studenten zum ruhigen, christlichen und stillem Leben anrahten und anhalten soll, fals er sich nicht unsere ungnade und entsetzung seiner charge auf dem halsze ziehen will, maszen wir uns die entscheidung dieser disputen selber vorbehalten wollen.

Diese Order konte mutatis mutandis wohl einer ley[t]-stern für den Bischoff Worm [seyn] so wohl als der gantzen Theologischen facultet.

¹⁾ Chr. Nold, Bispens Vikar i hans akademiske Forretninger.

15.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 22. Juli 1734.

— — Professor Reuss betreffend, so ist die Thesis sehr ambigua. Die Schrift setzet 1 Cor. 8, 6 so behutsam die zwey Personen zusammen, dass man klärlich siehet, sie lege beyden die Gottheit bei. Wie dieser Sats [von Reuss] gesetzt ist, kan es zwar eine gute Erklärung leiden, kan aber auch zu vielen Streitigkeiten Gelegenheit geben, und eine Anschuldigung, als ob er den Socianismum favorisire, causiren. Ich halte dafür, deutlich reden ist das beste, zumahlen in Mysterio Trinitatis. Dass er sich also verantworte, ist wohl gut. (Om Holst s. H. L. Möller, S. 78).

16.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 19. Sept. 1734.

Ew. König. Maj. übersende hiermit allerunt. das befohlene videtur in der geistlichen Streitigkeit mit dem Annexo sub A., wie vermeine die Sache zu stillen¹⁾. Ew. König. Maj. werden hoffentlich sehen, dass niemand verschone; die Wahrheiten seyn durch viele menschliche Fehler gelauffen; allein sie bleiben doch gewiss Wahrheit, wann das menschliche davon komt, so Gott thun wird, und seinen Kindern nun zeigen wird behutsam zu werden. Ew. König. Maj. aber will Gott wahres und falsches unterscheiden lernen, auch dass Gerechte anstossen können. Der wolle seinen Zweck an Dero Seele zu Dero und Dero Landes Heyl ausführen. Haben Sie ja Gedult, wie Gott mit uns Gedult hat, denn die krancken Kinder Gottes seyn höher für ihn geacht als die gesunden Phariseer, wie die Schrift bezeuget, deren Bild Hr. Reenberg völlig represen-

¹⁾ Dette Aktstykke synes ikke bevaret. Det kan jo ellers formodes, at Stolberg deri har antydnet, hvorledes Kongen burde slutte Sagen, og at hans Tanker gjenfindes i Kongens endelige Decision.

tirt. Hr. Ewald hat zwar gefehlet, allein ich muss bekennen, dass ihn für einen Knecht Gottes halte. Gegen Madame Wolff ist nicht das geringste zu finden. Überlasse übrigens alles Dero hohen Einsigt, und verharre

E. Kön. Maj. (etc.)

C. E. G. z. Stolberg.

17.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 26. Okt. 1734.

— — Prof. Reuss loss zu werden erfordert meines Erachtens nur noch ein wenig Geduld; denn wenn Gott E. K. M. einen tüchtigen Mann schencken solte, so läst er sich entweder von der Wahrheit überzeugen, und könnte in der Universität sodann nützlich seyn, oder er gibt sich völlig ad Separatismum (welches befürchten) so ist es so am Ende.

18.

Stolberg til Christian VI.

Wernigerode 31. Dec. 1734.

E. K. M. dörrfen wegen Seidlitz¹⁾ sich gar keine Bedencklichkeit machen, dann ich kan versichern, dass dieses die Hochachtung und Respect gegen E. K. M. bey ihm ungemein vermehret, und er solches als eine Gnade von E. K. M. ansiehet, da Sie ihm auf das unschuldigste, so von ihm raisonniret worden, wissen lassen; es wird es auch niemand erfahren, da er und ich es allein wissen, und er kann trefflich schweigen. Wegen Steinmetz gehet es ohnmöglich an²⁾. Gott wolle also einen andern zeigen.

¹⁾ J. A. Seydlitz, Hofdiakon i Wernigerode, besøgte 1734 Danmark (Kh. Sml. 5. III, 785); blev senere Hofprædikant og extr. theol. Professor i Kjøbenhavn (D. biogr. Lex. XV, 549).

²⁾ Det var Kongens Ønske at Steinmetz skulde være theol. Professor i Kbhvn. (afløse Reuss), men der blev ikke noget deraf (Kh. Sml. 5. III, 786).

Die Geistliche decision ist so beschaffen, dass nicht anderst absehen kann, als dass Sie nun Ruhe haben werden. Wegen Professor Reuss aber sieht es schlecht aus, seine Briefe seyn hierbey weitläufig beantwortet. Meine ohn-massgebl. allerunt. Meynung wäre: E. K. M. liessen ihn wissen: Sie fänden seine Fürstellung wegen der Beicht und Abendmahl nicht begründet, könnten dahero ihre Landes-verfassung nicht ändern. Er habe solche gewust, und solche (wie ich nicht anderst weiss) beschworen; hätte sich also denen zu unterwerfen! so muss er sich in die Ordnung geben oder muss selber abdancken. Wegen derer, die den Eyd der treue nicht ablegen wollen, so ist ihnen in Liebe die Sache zu remonstriren und ihnen einige Bedenckzeit zu geben; bequemen sie sich aber nicht, so können solche Leute als perturbatores der republique nicht geduldet werden.

(Om Løvenørns formentlige Protection for Studenten W. A. Lange, trykt hos H. L. Møller, S. 78, Not. 4. Stolberg takker for et tilsendt Skrift, der efter Stilen maa være af A. Hojer, der havde sendt ham sin »Dänische Historie«.

Noch muss allerunterth. melden, dass Graf Zinzendorf wieder 15 Persohnen, unter Führung eines Nitschmanns genandt, mit Englischen Schiffen nach St. Thomas schicken will, von wannen sie wieder ruckwärts, zweifels ohne durch Seeland oder vielmehr Coppenhagen, reisen dürfen. Sie seyn würcklich schon in Eberndorff angekommen, und haben nach America gewolt, so ihnen von denen tristes (o: trustees) in London durch Brieffe untersagt worden. Nun seyn zwar einige redliche Leute dabey, seiner Gewohnheit nach, aber von seinen Geistern entremeliret. Kommen diese wieder hinein, so gehet das separatistische Wesen immer weiter. E. K. M. würden wohl thun, [wenn] Sie verstopfen die Quelle, und liessen ihn verbieten keine Leute mehr in Dero Lande zu schicken, und befehlen die in St. Thomas und Grönland heraus zu ziehen.

19.

*Einige beyläufige Anmerkungen über die Klagen
der Prediger.*

I. Wenn man auf die Art und Weise merket, wie man in der gantzen sache procediret, so ist vieles dabey höchst bedenklich.

1. Sie haben die Stadt und wohl das gantze Land mit Klagen angefüllet, auf den Cantzeln so gewaltig wider falsche Lehren und Lehrer loss gezogen, so viele Lehrer und andere Leute, die von Herten Gott fürchten, aufs ärgerste angeschwärtzet und verdächtig gemacht, auch hernach endlich in der Königl. Commission ihre Klagen förmlich wiederhohlet: und haben doch diese leute, die sie beschuldigen, über dem, was sie ihnen schuld geben, niemals zuvor besprochen, niemals gewarnet oder ermahnet, viel weniger eines bessern (nach ihrem Sinn) zu überweisen und zu überführen gesucht. Ist das billig? ist dis der Lehre Jesu (Matt. XVIII. 15 sq.) und sonst der Schrift (Syr. 19, 13—17) gemäss?

2. Man beschuldiget uns, besonder H. Ewald, grosser und gefährlicher Irrthümer. Da ist ein Hauffen von allerhand Sätzen und Ausdrücke, die von vielen Jahren her aus seinen Predigten sollen gesammelt seyn. Kein Prediger würde es vor billich erkennen, wenn man ein paar worte oder sätze aus dem Zusammenhang seiner Predigt heraus nähme, und ihm hernach aus diesen falschen Lehren imputirte. Alle wissen, wie leicht man etwas unrecht verstehen, etwas aus unverständ oder bossheit mit Verletzung, Ausslassung, Veränderung eines einigen Worts verkehren und verdrehen, und also falsches andichten und aufbürden kan, und wie ein Ausdruck, einige Worte, ein Satz, wenn er an sich im Zusammenhang der Rede gantz richtig und gut ist, falsch und unrichtig werden oder scheinen kan, wenn man ihn aus der Rede hinausreisst. Ich will nicht sagen, dass [es unrichtig seye, wenn] z. e.

H. Probst Reenberg aus dem, was die Leute aus seinen Predigten sagen und für das seine ausgeben, nicht für das seine erkennen und verantworten will (vide seine Deduction); da hätte ihnen also die Liebe sagen sollen: Quod tibi non vis fieri, id alteri ne feceris.

3. Man will mit Zeugen beweisen, dass H. Ewald diese Worte, wie sie wider ihn vorgegeben werden, also geredet. Man könnte gegen solche Zeugnisse, die auf worte gehen, so wohl meistens vor Jahr und Tag geredet sind, vielleicht aus dem Dänischen Gezetze excipiren; ich lasse aber dis. Dis mercke ich dabey als etwas sonderliches an, dass nun erst, wie es der Brief des H. Cap. Reenbergs an den Notarium publicum an den Tag leget, Zeugen aufgesucht werden, und dass besonders aller Student so gleichsam aufgeboten wird, dass sie anzeigen sollen, ob sie dergleichen Dinge gehöret. Wie solle nun da Ewald sich verantworten? Er sagt mit recht (in seiner Antwort auf H. Reenbergs beschuldigungen): alle Worte, die er von langen Zeiten her in seinen Predigten gesaget, könne er sich ohnmöglich erinnern, was er aber für Lehren und Meynungen habe und predige, das wisse er, und dass er solche irrthümer, deren er nun beschuldiget wird, nicht hege und nicht lehre, dafür könne er wohl eine Menge Zeugen stellen, und würden ihm dessfalls die meisten von den Commissarijs, die ihn sonst gehört, selbst Zeugniß geben. Und wenn es denn endlich auch wäre (welches eben doch nicht so leicht zu erweisen ist), dass ihm einige Worte und Ausdrücke in so vielen Predigten entfallen, die unrichtig gewesen oder zu seyn geschienen, so ist es doch höchst umbillich, ihn desswegen die falsche Lehre zu imputiren, die er selbst ausdrücklich verwirft. Es ist billig, dass er Ausleger seiner eignen Worten bleibe. Nun agnosciren aber die Adversarii in vielen Stücken, dass seine jetzo gegebene Erklärungen recht und richtig sind. So sind ja auch die meisten sätze, wie sie ihm aufgebürdet werden, nicht ein mahl von erheblichkeit, ja manches

wird vor böss angegeben, welches doch gantz recht und gut ist.

4. Dabey komt es sehr wunderlich heraus, dass eben in den Beschuldigungen XIII Theses (es sind aber nicht bloss einzelne sätze, sondern jede dieser so genannten thesen bestehet aus vielen Linien) das eine mahl dem H. Ewald, das andere mahl dem Studioso Hansen aufgebürdet und zugeleget werden¹⁾. H. M. Kaasböll gibt den H. Ewald darzu an, dass sie aus seinen Predigten und Catechisationen seyn; und H. Cap. Reenberg gibt den Hansen darzu an, er solle sie einmahl in einer Predigt im Waysenhouse so vorgebracht haben. So widersprechen sie einander selbst. Es ist dabey noch diss bedencklich: H. Reenberg variirt dabey in seiner eigenen Anklage. In der Deduction, die er bey der Commission am ersten eingegeben, setzt er kurze theses und saget, diss seyen die Worte des H. Hansen, und hernach in dem Extract, den er an Hansen selbst auf Befehl der Commission gabe, gibt er sie nur für Consequentzen an.

5. Es ist in diesen Anklagen auch diss keine Frucht der Liebe, dass die Ankläger die sache mit Consequenzien-machen wider alle wahrscheinlichkeit exaggeriren, und bey der geringsten Gelegenheit mit den argsten ketzernahmen um sich werfen, und die schweresten imputationes machen, z. e. Holst und Hersleb werden (in H. Kölickens schrift) Apostatæ genennet. Es seyen Socinianische, Fanatische, Anabaptistische, Calvinische, ja Teuffels-lehren, kommt allenthalben vor.

6. H. Cap. Reenberg und andere suchen alle mögliche Gelegenheit die Obrigkeit wider ihren Gegenpart aufzubringen, vid. die Schriften H. Reenbergs, H. Bredenbergs, etc. Eben zu dem ende treibt man die Sache mit dem bekannten Gesangbuch so sehr.

¹⁾ Se foran S. 713.

II. Die Haupt-beschuldigungen sind diese:

1. Wegen der Absolution. Sie wollen Absolutionem plane absolutam haben (vid. Sekmanns Schrift) und dabey keine andere Kennzeichen der Busse als die Beicht oder das äusere Bekänntniss und Bezeugen in dem Beichtstuhl (vid. Cap. Reenbergs Schrift).

2. Dass man Versammlungen gehalten. Ihre Beschuldigungen sind: Es seyn noch seit dem königl. Verboth solche Versammlungen gehalten worden (von Mad. Wulff, von einem Vollmächtigten namens Rybke), da Mann- und Weibs-Volck, alt und junge unter einander zusammen gelaufen, da eine privat persohn auch wohl eine Weibspersohn ihren Predigt-tag Predigt-stuhl wöchentlich und öffentlich gehabt, die Schrift erkläret etc. (vid. inprimis Koelikens, Kaasbøls, Reenbergs schriften). Von dieser Beschuldigung ist bis dato noch der geringste schein einiges beweisses nicht da. Vornehmlich ist Mad. Wulff angeklagt; die hat aber bissher deutlich gezeigt, dass sie keine Versammlungen gehalten. Nun berufen sie sich noch auf Zeugen. Die Absicht aber hierbey ist offenbahr diese: mit dem Nahmen der Conventicul und Versammlungen alle Gemeinschaft der ernstlichen und Christlichen Seelen zu stöhren und zu zernichten, wo ihrer etliche bekannte, nicht um anderen zu predigen oder die Schrift zu erklären, sondern für sich selbst zusammen kommen um sich mit einander zu erwecken u. zu erbauen; welches ja in h. Schrift deutlich befohlen ist.

So viel ist gantz gewiss nöthig und nützlich, wird wohl auch gerne von Ihro Maj. vergönnet werden, dass wohl 6. 7. bis 8 zusammen kommen dörffen. Conventicula aber sind, wo in einem privat Hause gelehret und geprediget wird, dass da zusammen kommen kann, wer da will und wie viel da wollen. Diese sind bey uns nicht nöthig und nicht ohne Ursach verbothen.

3. Aus der zweyten beschuldigung folgern sie die dritte, dass Irrthümer seye in der Lehre von dem Geist-

lichen Priesterthum. Diss aber ist eine blosser imputation. Es ist dabey der Mühe wehrt, dass H. Kaasbölles schrift in diesem Stük nachgelesen werde, sie kommt wohl schlecht mit der schrift überein. Heftig sind hierinn auch H. Kölikens beschuldigungen wider Mad. Wulff.

4. Mit gewalt wollen sie fast eine separirte Gemeine erzwingen. Die Hauptursache ist der Titel über die Betrachtungen über die 8 Seeligkeiten, dessen sich niemand annimmt noch annehmen kann. Denn es ist ein Privat-Versehen von dem, der es unrechtmässiger Weise drucken lassen. Der Auctor Christian David hat den Titell nicht geschrieben. Der andere Beweis ist von den Versammlungen, der nichts taugt. Sie haben sich ja bissher zur Kirche in allem gehalten. Von den bekannten und schon vieljährigen Separatisten ist hier die Rede nicht.

5. Von der Vollkommenheit. Hierinn wird (mit allen insbesondere) Ewald von H. Kaasbölle und H. Reenberg beschuldigt. Man ziehet mit Gewalt einige Stellen aus den im Waysenhouse edirten Büchern dahin, auch einige expressiones, die er in seiner Predigt solle gebraucht haben. Ewald hat sich deutlich erklärt, dass er hierinnen richtig lehre. Insbesondere wird auch Mad. Wulff hierinn von H. Köliken angeklagt; sie hat sich aber auch deutlich und richtig erklärt.

6. Von der Krafft des Worts Gottes. Fast alle wider Ewald: hat aber gezeiget, dass er richtig sey.

7. Von dem Dienst unbekehrter Lehrer und Prediger. Ewald zeigt klar und deutlich, dass er der Wahrheit gemäss sentire und lehre: neml. dass die Wahrheit und die Sacramente, wenn sie auch von unbekehrten Predigern, aber nur recht, administriert werden, kräftig seyn.

Diss ist eine von den grössesten Hauptklagen; Ewald aber hat sich vielfältig deutlich und recht erklärt. Dis aber gestehet Ewald, dass unbekehrte Lehrer keine völlige göttliche Erleuchtung (so was [die] Schrift erleuchtet seyn heisset) haben, und dis lehret nicht nur Spener und Aca-

demia Hallensis, sondern auch viele andere Theologi, e. gr. Buddeus, insbesondere auch unser berühmte Dänische Theologus Svaningius in der Vorrede zu seiner Bibel-Edition.

8. Von dem Busskampff, vid. Kaasbölle & Bredenberg. Sie reden hart wieder den Busskampff, und wollen fast gar nicht davon wissen: machen ihn zu einem heydnischen und Platonisch od. Päpstisch Purgatorio; es ist der mühe wehrt, dass man diese imputationes und exaggerationes nachsiehet.

9. Man führe die Leute zur Verzweiflung ist wohl eine blosser Imputation. Exempel, so sie angeführet, sind ganz anders befunden worden. Hingegen wollen sie nicht gelten lassen, dass ein Mensch, in was Zustand er seye, an seinem Glauben und Seeligkeit zweifeln solle, vid. Bredenberg & Reenberg.

10. Von der Obrigkeit. Sind wohl leere Consequenzen und unbillliche imputationen.

11. Von einer grossen noch zukünftigen Bekehrung der Juden. Daraus macht H. Kaasböll und H. Reenberg offenbahr unbillliche imputationes und Consequenzen wider Ewald. Ewald gestehet, dass er, da er die ganze Epistel an die Roemer in seinen Exordiis erkläret, und also das XI. Cap. nicht vorbey gehen können, davon geredet, dass nemlich eine grosse Bekehrung der Juden noch zu hoffen seye. Ewald zeigt, dass Lutherus selbst und viele Orthodoxi Theologi diese Lehre gehabt, und es ist wahr. Die Lehre ist nicht gefährlich, und nicht wider die Augsb. Conf. Sie ist auch schon in andern Kirchen hier wohl mehrmalen öffentlich vorgetragen worden, z. Ex. von H. Blume in der Schlosskircke, von H. Pastor Schreiber in der Deutschen Kirche.

12. Von der Wiederbringung. Ewald und Hansen gestehen, dass sie die Meynung bey sich selbst behalten und nicht öffentlich lehren oder an andere bringen. Es ist doch bedenklich, auf was für einen Grund der Hauptbeweis wider Ewald beruhet: Er war einmal bey denen

beyden Herrn, Hr. Prof. Wöldike und H. Probst Wöldike; diese sondirten ihn als im vertraulichen Gespräch; er gestunde ihnen aufrichtig, dass er diese Meynung habe, aber nicht lehre noch an andere bringe. H. Prof. Wöldike hatte ihm doch selbst damahls geantwortet, mehr könne man von einem nicht fordern.

13. Aus der erstgemeldten Lehre und aus einigen Parallelen in der neuen Bibel-Edition folgern sie (in besondere H. Kaasbölle), dass H. Ewald nicht nur ein subtiler sondern gar ein grober Chiliaster seye, und dis hat gar keine Warscheinlichkeit. Ewald hat sich richtig erklärt. Dis gestehet er, dass er glaube, dass die 1000 Jahre, Apoc. 20. noch nicht vorbey, was aber für ein Zustand dabey seyn werde, wisse er nicht.

14. Wider H. Holst ist auch dis noch von H. Seckmann vorgebracht; dass er lehre die Unwürdigen, die Ungläubigen, empfangen den Leib Christi im h. Abendmahl nicht. Holst bekennet, dass er einige Zweifel in der Sache habe, aber noch auf keiner Seite gewiss seye; dass er aber dies niemals gelehret. Wider H. Ewald wolte es H. Reenberg auch gerne aufbringen: der Beweiss ist aber noch nichts.

III. Hernach allegiren sie hin und her Facta, woraus sie beweissen wollen, dass diejenigen, die sie anklagen, die Leute verführen, insbesondere dass sie die Leute in Unruhe und Desperation bringen. Hierbey ist mancherley zn bedenken.

1. Es ist gantz wahrscheinlich, will nicht sagen offenhahr, dass manche Traurigkeit und Angst, die von Gott und seinem Wort zu heilsamer Busse gewürket ist, für Melancholey, für gefährliche Unruhe, und für Desperation angesehen und angegeben wird, dass man also das wahrhaftig gute für bös, das, was Gottes u. seines Geistes ist, für Gefährlich und für Teuffelisch hält.

2. Wenn es auch wahr wäre, dass Seelen von einer

ernstlichen Vorstellung von ihrem Verderben Gelegenheit genommen, unruhig und fast desperat zu werden, so kann man daraus nicht schliessen, die Lehre selbst und der Lehrer, den sie gehöret, seyen irrig, sondern sie haben es nicht recht verstanden, und nicht recht appliciret. Im Gegentheile ist gläublicher, dass, da so viele 100 und 1000 in der grössten Sicherheit dahingehen und beharren, ein falsches Evangelium und ein falscher Trost vieler Lehrer nicht die geringste Ursach davon seye.

3. Kein einiger solcher Casus von der Desperation, vielmenger dass das Waisenhaus-Volk (denn so nennen sie es) die Leute mit seiner Lehre in Desperation geführt, ist erwiesen, hingegen ist schon in einigen Factis das Gegentheile klar am Tage. Man lese in dem Protocoll die Passage von Benzen und Hammeken, weiter von Nordrup und Ewald, weiter von Nordrups Frau und Wulffin, ins besondere auch die giftige Beschuldigung von H. Reenberg wider Hansen wegen des von seinen Sinnen seyendes Priesters.

IV. Man mus aber vornemlich auf die Sache selbst merken, wider welche der Satan eigentlich in diesen gantzen handel streitet. Wenn man von den beklagten Persohnen nun gantz abstrahiret, wenn sie auch in einem u. andern nicht recht richtig wären; so ist doch dabey dis offenbahr, dass das rechtschaffene Wesen unter diesen allen und also die Sache und das Reich Christi von dem Satan angefochtet wird. Wer Augen hat zu sehen, der kan es bald merken, warum man alle aufsuchet, und die man nur kriegen kan anzuschwärtzen suchet, die ernstlicher Lehre und Lebens [sind], und mit dem gemeinen Christenthum nicht zufrieden seyn wollen; man kan hald sehen, dass es da hinaus will, dass die Kraft der Gottseeligkeit verleugnet und unterdrücktet werde unter dem Schein und Vorwand irriger und gefährlicher Lehre; man will von keinem Busskampf, von ernstlicher Busse, von wahrer hertzlicher Angst

über seine Sünden, von einem recht völligen Fleiss der Heiligung, von einer gänzlichen von forne anfangender Bekehrung (denn alle sind getauft, und haben, wie man meynet, nur einer täglichen Busse, poenitentia stantium, der täglichen Reue nöthig) u. dergleichen nichts hören u. nichts wissen. Hingegen solle das Amt eines Evangelischen Lehrers und Predigers darinnen bestche, dass er nur gleich tröste, nur gleich Gnade und Vergebung verkündige; ja es scheint, man wolle eben dis haben. Der wahre Glaube seye nichts anders, als dass man nur sich fest einbilde und sich ohne weitere Aenderung des Sinnes und Hertzens darauf verlasse, dass Christus für uns gestorben.

Die Lehre von der wahren Reue und Bekehrung bleibt weg. Da doch Lutherus so ernstlich gezeüget, dass es ärger seye [als] alles andere, wenn man nur tröste, vom Glauben und Vergebung rede, und nicht zuvor ernstlich auf die rechte Busse und Bekehrung dringe. Man will, dass man ja die Leute nicht unruhig machen solle, man hält alles für gut, und für rechtschaffene Christen, darum solle keiner Zweifel [hegen] an seinem Glauben und an seiner Seeligkeit; ja zuletzt macht es (das opus operatum) der aüsserliche Gebrauch der Gnaden-Mittel alles aus, damit ist man versichert, dass man den wahren Glauben hat. Gewiss so kommt ein Glauben, bey dem man wissentlich und vorsetzlich in Sünden bleiben kan.

Insbesondere ist es auch auf das gute Waysen-Haus angesehen. Diesem will der Satan wohl gern sein bisherig Seegen nehmen. Es ist aber dis höchstwichtig: Die Büchlein des Waysenhauses (die ja von den besten und bewährtesten Authoren, und nur übersetzt sind) seynd rechtmässig und schon lange in beyde Reiche ausgekommen, und haben an vielen Oerter Frucht und Seegen nicht gestöret, und die guten hie und da erweckten Seelen nicht verwirret und in grosse gefahr gestürtzet worden.

V. Es wäre wohl auch leicht aus denen eingegebenen Schriften manche bedenkliche Sache zu excerptiren, und gegen-imputationes zu machen. Ich will nur einige anregen: 1. man müsse aueh mit notorijs peccatoribus vorsichtig ungehen, denn man wisse ihre heimliche Thränen und heimliche Bekehrung nicht; wo sie nicht in ipso peccati actu gefunden werden, müsse man sie nicht vom heil. Abendmahl abhalten, vid. Reenberg über das Bueh: Selv-prøvelsens Fornødenhed.

2. H. Sekmann bringt es als eine falsche Lehre an, wenn man sage: hominem se habere mere passive in conversione, und eben dis ist nicht nur die Lehre, sondern die allgemeine, ordinaire Redensart aller unserer Theologorum u. Librorum Symbolicorum.

3. Ist es recht, wenn man haben will, dass niemand an seinen Glauben und an seiner Seeligkeit zweifeln solle? vid. Reenberg & Bredenberg. Aber dis ist genug; denn es ist nicht nöthig Gegenklagen zu machen. — Noch letztlich:

VI. Bei den Büchern, die angegriffen sind, ist auch wenig Gefahr, es mögen etwa einige Ausdrücke zu ändern seyn.

VII. Die Separatisten, Böhmische p. p. können anderer sache nicht böse machen. Es ist doch auch dies dabey bedenklich: Sie sind schon viele Jahre in der Stadt, und sind niemahls gewarnet oder erinnert worden, niemand hat sie gesucht besser zu unterweisen, und nun fängt man mit der Klage an. Sandorph ins besondere muss wohl für sich selbst stehen. Er ist aber auch von niemand gesucht oder erinnert oder eines andern überzeuget worden. So sind seine Meynungen doch nicht so schrecklich, wenn man seine Erklärung, wie es billigt ist, darüber höret.

Der Nahme des Herrn seye gelobet!

Er segne und mehre seine kleine Heerde!

Amen!

Vedlagt i Wernigerodes Arkiv findes følgende Billet:

Lieber Bruder!

Die zugesandte qvæstiones und Antworten sind durchgelesen. Die fragen sind öfters schlecht übersetzt, und übel eingerichtet; und nach denen Beschuldigungen des H. C. Reenberg wider mich abgefasst. Hätte ich selbst sollen die qvæstiones aufsetzen, so würden sie öfters viel anders lauten. Die Antwort ist ziemlich richtig und mehrentheils (wenige Stellen ausgenommen) mit meiner Meynung übereinstimmend; wäre der status controv: besser formirt worden, so wäre auch die antwort an vielen Oertern anders gefallen. Ich wünschte sonst nähere Nachricht zu haben von denen Personen, die hiermit zu thun gehabt, und der absicht an seiten des proponentens. Unterdessen dancke für die communication, und sende es hiernnit zurück. Der getreue Heyland leite uns in aller wahrheit durch seinen geist.

Enewald Ewald.

Ovenstaaende »beyläufige Anmerkungen« bærer ingen Dagsangivelse, men er kjendelig fra Marts 1734, da Kapellan Chr. Reenberg lod optage Notarialvidnesbyrd mod Ewald (s. foran S. 761), og er forfattet af en Mand, der nøje kjendte hele Forhørets Gang, altsaa vistnok et Medlem af selve den hemmelige Kommission. Men gjenløber man Rækken af disse, da bliver der næppe nogen anden at tænke paa end Etatsraad J. W. Schrøder, der, saa vidt os bekjendt, sltid skrev paa Tydsk og som Ewalds Meningsfælle gjerne vilde tage ham i Forsvar. Den »kjære Broder«, til hvem Ewalds Billet er stilet, er sandsynlig J. B. Bluhme.